

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**JOHANN GOTTFRIED von HERDER'İN İNSAN
VE TARİH GÖRÜŞÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

DOÇ. DR. Yakup YILDIZ

Hüseyin YÜCEL

MALATYA - 2022

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

JOHANN GOTTFRIED von HERDER'İN İNSAN VE TARİH GÖRÜŞÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hüseyin YÜCEL

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. Yakup YILDIZ**

MALATYA - 2022

ONUR SÖZÜ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “**Johann Gottfried von Herder’in İnsan ve Tarih Görüşü**” başlıklı bu çalışmanın, akademik kurallara ve etik değerlere uygun bir şekilde yazıldığını, faydalandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada akademik usul ve esaslara uygun bir biçimde gösterildiğini beyan eder, bunu onurumla doğrularım.

Hüseyin YÜCEL

ÖNSÖZ

İnsanlığın tarihine bakıldığında, insanın ve evrenin varoluşuna dair bir merak içerisinde bulunduğu ve bu sorgulamaların binlerce yıl geriye gittiği görülür. İnsanlık bu merakını kimi dönemlerde metafizik ve teolojik açıklamalarla kimi zaman da aklı ve aklı sayesinde geliştirdiği bilim ile gidermeye, tatmin etmeye çalışmıştır. 18. Yüzyıla gelindiğinde insanlık tarihinin o güne kadar geldiği süreci ve bu sürecin kendi içindeki gelişim seyrini açıklamaya çalışan Herder, tarihi anlama ve açıklama çabasını bilimsel bulgular yanında teoloji ve metafiziğin yardımıyla sonuca ulaştırmaya çalışmış, bunun sonucunda pozitif bilimler ile metafiziğin birlikte kullanıldığı kendine özgü bir yöntem geliştirmiştir. Herder'in tarihi açıklama biçimi ve metodolojisi her ne kadar eleştirilse de daha sonra birçok alanda onun hakkı teslim edilmiş, bazı disiplinlerin ve fikir akımlarının kurucu babası olduğu kabul edilmiştir.

Tarih felsefesinin kökenleri sistematik olmayan bir biçimde ilk olarak Antik Yunan'da Aristoteles ile karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles tarih ve tarihçilik faaliyetlerini epistemolojik alanda verimsiz ve değersiz bulmuş bu nedenle üzerinde durmaya gerek görmemiştir. Fakat Aristoteles'in tarih ve tarihçilik faaliyeti adına yaptığı bu olumsuz eleştirisi tarih felsefesinin ilk emarelerini oluşturmuştur. Antik Dönem'de Herodotos ve Thukydides'in bizzat tanık olarak yazdıkları tarih daha sonra Orta Çağ'da semavi dinlerin etkisi ile teolojik ve metafizik bir yapı kazanmış böylece bu türden bir tarih anlayışı tarih felsefesinin tam anlamıyla somutlaşmasını sağlamıştır. İlerleyen dönemlerde ise tarih felsefesi literatürü daha da genişlemiş Aydınlanma Dönemi'ne gelindiğinde ise dönemin insan anlayışı ile şekillenen ve giderek daha şiddetli tartışmaların yaşandığı bir alan haline gelmiştir. Herder'in *insanlık tarihi felsefesi* ise tam da bu geniş literatürün üstünde ve aydınlanmanın yarattığı entelektüel ortamda ortaya çıkıp gelişmiştir.

Herder'in *insanlık tarihi felsefesi* henüz tamamlanmış bir tarih değildir. Onun birbiriyle iç içe geçmiş tarih felsefesi ve insan anlayışı bir sarmal gibi birbirini tamamlayarak geleceğe doğru seyir halindedir. Bu nedenle Herder'in insanlık tarihi felsefesi her gelen yeni nesil ile birlikte sürekli yazılmaya devam edecek, *Hümanite* ile son bulacaktır. Bu anlayışla baktığımızda Herder'in tarih anlayışı Parmenides'in varlık anlayışı gibi tek bir bütündür. Farklı dönemler veya çağlar ya da farklı uluslar veya

kültürler birbirinden ayrı birer yapıyı oluşturan parçalar ya da kesitler değil tek bir bütünü oluşturan, her biri kendine has öğelerdir. Bu bağlamda her dönemde ya da her farklı coğrafyada var olmuş insanlar bu bütünsel yapının başındaki, ortasındaki ya da sonundaki basamaklardan birini teşkil eder. Bu nedenle dünyanın her bir köşesindeki insanlık tarihi okuru (ya da dolayısıyla potansiyel olarak insanlık tarihi yazarı) kendisini bu silsilenin bir basamağı olarak görmeli ve ona göre insanlığın hakikatini kavramalı ya da yazmalıdır. Herder'in kafasındaki iyimser *hümanite* ideali ancak bu şekilde insanlık tarihine yayılarak, inşa edilerek varlığını sürdürebilecektir. Bu aynı zamanda insanlığın belleğidir. İnsan türü kendi soyunun hafızasını insanlık tarihi felsefesi ile ileriye taşıyacaktır. İnsanlık eğer gelecekte düzenli ve iyi bir dünya inşa etmek istiyorsa geçmişin kaydını tutarken hakikatin yolundan ayrılmaması gerekir. Herder'in bu prensibi yaşadığı dönemde ve coğrafyada kendisinin görmezden gelinmesine ve neredeyse yok sayılmasına sebep olmuştur. Onun Aydınlanmış Despotizme ve Avrupa Emperyalizmine karşı yaptığı ağır eleştiri ve ithamları tüm dünya halklarını eşit olarak görüp kucaklayan düşüncelerini yaymasının önüne engel olarak çıkmıştır.

Herder'in tarih felsefesi hem kendisinin Kant gibi bir ismin yakın dostu ve öğrencisi olması hem de hümanite ideali peşindeki bir tarihçi kimliğiyle birlikte düşünüldüğünde dikkat çekici olmaktadır. O ayrıca Aydınlanmayı bizzat yaşamış ve tecrübe etmiş bir “aydınlanma karşıtı”dır. Biz bu çalışmamızda Herder'e yöneltilen aydınlanma karşıtlığı yaftasının daha iyi anlaşılması açısından, tarih kavramı ve tarih felsefesinin on sekizinci yüzyıla gelinceye kadar geçirdiği tekamül sürecini göstermeye ve daha sonra da Herder'in tarih anlayışı ve insan görüşünü betimlemeye çalıştık. Bu bağlamda Antik Çağ'ın genel olarak kabul edilen doğa görüşüne paralel olarak gelişen döngüsel tarih anlayışını, Orta Çağ'da dinler ile ortaya çıkan eskatolojik (mutlak son, kıyamet günü) tarih görüşünün bir sonucu olarak çizgisel tarih anlayışını ve Aydınlanmaya zemin hazırlayan modern dönem tarih anlayışlarını ele aldık. Daha sonra Herder'in felsefesinin ve görüşlerinin kaynaklarının daha iyi anlaşılabilmesi açısından Alman Aydınlanması ve Alman İdealizmi konularına değinip dindar bir Pietist olan Herder'in beslendiği Alman felsefe geleneğinin gelişimine yer verdik.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise tamamen Herder'in tarih felsefesi ve insan görüşü çerçevesinde geliştirdiği tarih, hümanite, gelenek, kültür, dil gibi kavramlar yanında politik fikirleri ele alınmıştır. Herder'in evren tasarımına göre varlıklar

birbirleri ile bir iç güç aracılığıyla birbirlerine bağlanmışlardır. Bu bağlantı tanrısal buyruğa göre doğa ana eliyle gerçekleştirilmiştir. Herder varlıklar arasında bir silsile sistemi olduğunu iddia etmiş ve bu silsileyi cansız varlıklar, basit canlılar, bitkiler, hayvanlar ve insanlar olarak kurgulamıştır. Varlıklar arasında en üstün merteye ise insandır. Çünkü insan hümanite idealini gerçekleştirecek yegane varlıktır. Herder'in hümanite ideali öncelikle aydınlanma düşüncesi ile çatışmıştır. Bu hümanite ideali Avrupa'daki 'Aydınlanmış Despotizm'in aksine kültürler ve ırklar arasındaki üstünlükleri reddetmekte, tüm halkları eşit kabul etmektedir. Daha sonra Herder tarafından bu hümanite idealinin gerçekleşmesine tanıklık ve rehberlik etmesi planlanan insanlık tarihi felsefesi (*Ideen*) metinleri Kant tarafından ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Kant'ın Herder'e olan eleştirileri onun insanlık tarihine, insanlığın geçmişine ve geleceğine dair yaptığı aşırıya kaçan tahminlere, varsayımlara ve hayal gücü ile kurguladığını iddia ettiği evren, doğa ve tarih tasarımlarına yöneliktir. Bununla birlikte Kant metafizik spekülasyonlar yapmakla itham ettiği Herder'i çok geniş çaplı bir alanı işgal eden insanlık tarihinin felsefesini yapmaya cesaret ettiği için takdir eder. İnsanlık tarihini evrenin başlangıcından sonuna kadar ele almak metafiziğe, varsayımlara veya tahminlere başvurmayı zorunlu kılmaktadır.

Çalışmamız esnasında hem küresel anlamda içinden geçtiğimiz pandeminin hem de bireysel olarak yaşadığım maddi manevi sıkıntılar karşısında motivasyonumun düştüğü zamanlarda beni cesaretlendirerek teze devam etmemi sağlayan, tecrübesiyle yol gösterip yönlendiren, ilgisini ve güvenini her zaman üzerimde hissettiren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Yakup YILDIZ'a teşekkür ederim. Süreç boyunca bana inanan ve güvenen aileme, çalışmalarımı destekleyen ve güç veren kardeşim Ayşe YÜCEL'e teşekkür ederim.

Hüseyin YÜCEL

ÖZET

Klasik anlamda tarih yazıcılığı Antik Dönem’de kronolojik veya otobiyografik bir kayıt tutma, meydana gelen olayları kısmen neden-sonuç ilişkisi bağlamında sıraya dizme faaliyetidir. Bu faaliyet özellikle Aristoteles gibi filozoflar tarafından pek itibar edilmeyen bir uğraştır. Bunun sebebi ise tarihsel bilginin epistemolojik bir değerinin olmadığı düşüncesidir. Orta Çağ’a gelindiğinde tarihe ve tarih yazıcılığına artan ilgi tarih felsefesinin temellerinin atılmasını sağlamıştır. Modern Dönem’de ise artık tarihçilik ve tarih felsefesi özellikle Aydınlanma Hareketi’nin politik bir aracına dönüşmüştür. Avrupa’da on sekizinci yüzyılda iyice hakim duruma geçen Aydınlanma Hareketi, Almanya’da romantizm akımının öncüsü olan J. G. Herder tarafından eleştirilmiştir. Bu çalışmanın konusu Herder’in bu eleştirileri doğrultusunda ortaya koyduğu tarih ve insan felsefesidir. Bu sayede Türkçe literatüre Herder ile ilgili küçük bir katkı yapmak amaçlanmıştır. Herder, Aydınlanma hareketinin tarih felsefesine olan ilgisinin nedenlerini görmüş ve buna karşı çıkmıştır. Onlar tarih felsefesi sayesinde insan doğasını ve tarihin yasalarını keşfedebilecek, devlet kurumu gibi politik insani kurumları idealize edebileceklerdir. Fakat bu tutum “Aydınlanmış Despotizm” i ortaya çıkarmış, dünya halklarının ve kültürlerinin tektipleştirilmesi veya yok sayılması tehlikesini doğurmuştur. Bu tehlike karşısında Herder’in *insanlık tarihi felsefesi* tarihselci bir yaklaşımla tüm dünya halklarını *hümanite* ideali altında birleştirip halk milliyetçiliğini başlatmıştır. Herder her halkın ve kültürün biricikliğinden kaynaklanan değerine dikkat çekmiş, insanlık tarihinin doğa eliyle Tanrısal planın işleyişi olduğu fikrini temellendirmeye çalışmıştır. Herder kendine özgü felsefesini oluştururken; doğa analogilerinden yararlanmış, materyalist ve ampirist metodolojiyi kullanmıştır. Bunun yanı sıra nihai olarak spiritüalist bir tutumla metafiziğe başvurmuş ve ortaya sentez bir felsefe sistemi çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih Felsefesi, İnsanlık Tarihi, Hümanite, Aydınlanma, Milliyetçilik.

ABSTRACT

Historiography, in the classical sense, is the activity of keeping a chronological or autobiographical record in the Ancient Period, arranging the events that occurred in the context of partly cause-effect relationship. This activity is an occupation that is not respected especially by philosophers such as Aristotle. The reason for this is the thought that historical knowledge has no epistemological value. In the Middle Ages, the increasing interest in history and historiography provided the foundations of the philosophy of history. In the Modern Era, historiography and philosophy of history have turned into a political tool of the Enlightenment Movement. The Enlightenment Movement, which came to dominate in Europe in the eighteenth century, was criticized by J. G. Herder, the pioneer of the romanticism movement in Germany. The subject of this study is the history and human philosophy that Herder put forward in line with these criticisms. In this way, it is aimed to make a small contribution to the Turkish literature about Herder. Herder saw the reasons for the Enlightenment movement's interest in philosophy of history and opposed it. Through the philosophy of history, they will be able to discover human nature and the laws of history, and idealize political human institutions such as the state institution. However, this attitude has revealed "Enlightened Despotism" and has led to the danger of stereotyping or ignoring the peoples and cultures of the world. In the face of this danger, Herder's philosophy of human history started folk nationalism by uniting all the peoples of the world under the ideal of humanity with a historicist approach. Herder drew attention to the value of each people and culture arising from their uniqueness, and tried to ground the idea that the history of humanity is the operation of the divine plan by nature. While Herder was creating his unique philosophy; benefited from nature analogies and used materialist and empiricist methodology. In addition, he applied to metaphysics with a spiritualist attitude and created a synthesis system of philosophy.

Key Words: History of Philosophie, Mankind History, Humanite, Enlightenment, Nationalism.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH FELSEFELERİ VE HERDER'İN TARİH FELSEFESİ

1.1. Tarih Felsefesinin Ortaya Çıkışı	5
1.2. Döngüsel ve Çizgisel Tarih Anlayışı.....	12
1.3. Aydınlanmacı Tarih Felsefesi ve Herder'e Etkileri.....	19

İKİNCİ BÖLÜM

J. G. HERDER'İN HAYATI, ESERLERİ VE FELSEFESİ

2.1. Hayatı.....	30
2.2. Eserleri.....	32
2.3. Felsefesi.....	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HERDER'İN İNSAN VE TARİH GÖRÜŞÜ

3.1. İnsan Görüşü.....	42
3.1.1. Bütüncül İnsan Anlayışı	42
3.1.2. Tanrısal Plan ve İnsan.....	44
3.1.3. Hümanite Kavramı	51
3.1.3.1. Tin	51
3.1.3.2 Dil	53
3.1.3.3. Kültür.....	55
3.1.4. Evren Tasarımı ve İnsanlığın Ereği	59

3.2. Tarih Görüşü.....	63
3.2.1. Bütüncül Tarih Anlayışı.....	63
3.2.2. Herder'in Tarihselciliği ve Aydınlanma karşıtlığı.....	68
3.2.3. İnsanlık Tarihi Felsefesi - Romantik Tarih.....	76
3.2.4. Herder'in Yöntemine Kant'ın Eleştirisi	83
SONUÇ	91
KAYNAKÇA.....	97

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Der.	: Derleyen
Haz.	: Hazırlayan
Ideen	: <i>Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit</i> (İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler)
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa aralığı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire

GİRİŞ

Bu çalışmada Aydınlanma Dönemi'nin Alman Filozofu Johann Gottfried von Herder'in iki farklı tarih felsefesi disiplinini birleştirerek kendine özgü bir tarih felsefesi ve bu tarih felsefesinin bir sonucu olan insan anlayışı ele alınmıştır. Herder'in bu iki farklı tarih felsefesi anlayışından yararlanarak ortaya koyduğu sentez tarih felsefesi bu alanda dikkate değerdir. Herder'in *insanlık tarihi felsefesi* adı altında inşa ettiği 'sentez tarih felsefesi' Aydınlanma düşüncesinin şiddetle karşı çıktığı tarih metafiziklerinin, spekülatif tarih felsefelerinin bilimsel yöntemlerle desteklenerek, yer yer materyalist bakış açısıyla temellendirilerek yeni bir metodolojiyle buluşturulmasıdır.

Herder hem çağdaş dünyanın felsefe sahnesinde hem de Türk felsefesinde çağdaşlarının gölgesinde kalmış çok yönlü bir isimdir. Bu duruma neden olan faktörlerden biri Herder'in dönemin Almanya'sında baskın aydınlanmacı hareketin (*aufklärung*) fikirlerine karşı çıkması, halk milliyetçiliğini savunması, küçük nüfuslu halkların gelenek ve kültürlerine, bağımsızlık mücadelelerine destek vermesi ve Avrupalıların sömürgecilik faaliyetlerine karşı çıkmasıdır (Sevim, 2008: 14).

Herder 18. Yüzyıl Avrupa'sında İngiltere ve Fransa'nın baskın bir şekilde ve neredeyse her alanda diğer küçük Avrupa milletlerine kendi egemenliklerini ve kültürlerini dayattığı zamanlarda nispeten geride kalmış Alman halkını ve Alman dilini savunmuştur. Herder güçlü bir hayal gücüne sahip şair ruhlu bir romantik olduğu kadar aynı zamanda politik bir karaktere de sahiptir. Herder'in milliyetçilik konusunda özellikle 19. Yüzyıl Almanya'sında adeta unutturulmaya çalışıldığı izlenimi hissedilmiş, kasıtlı olarak aydınlanma düşmanı ve irrasyonalist olarak tanıtılmıştır (Sevim, 2008: 14-15). Herder'in ismi felsefe tarihi kitaplarında da pek fazla geçmemektedir. En önemli eseri olan *İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler (Ideen)* ilk defa 2020 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Herder bu eseri ile insanlık tarihini, tarih felsefesi çatısı altında yazan ilk isim olarak nitelendirilebilir.

Herder insanlık tarihi felsefesini anlatmaya Dünya'nın uzaydaki konumu ile başlayıp yavaş yavaş yeryüzünü ve yeryüzündeki canlıları açıklayarak en sonunda evrenin nihai amacı olarak yaratılmış insanı açıklayarak *hümanite* fikrini temellendirir.

Bu bir bakıma “İnsan nasıl insan oldu?” ve “Tarihin ve insanlığın yeryüzündeki amacı nedir?” sorularının cevabını tarihsel açıdan açıklama girişimidir. Herder’in tarih felsefesi her ne kadar tarih ve doğa biliminin ampirik kaynaklarından yararlı olsa da Kant tarafından spekülatif ve metafizik karakterli bir tarih felsefesi olarak eleştirilecektir.

İnsanı “yeryüzünün göz bebeği” olarak tanımlayan Herder’in, tarih felsefesi anlayışında tüm var olanlar biriyle bir iç dinamik sayesinde bağlantı içindedir ve yerküre üzerinde meydana gelen her türlü olay ve durum tanrısal bir plan dahilinde gerçekleşir. Her olay ve her olgu kendi içindeki bireysel değişiklikler ve cüzi iradesinin dışındaki farkların haricinde mutlak bir belirlenmişlik ile hareket etmektedir. Dolayısıyla Herder’e göre tarih de bu belirlenmiş yol haritasını izleyerek seyrine devam eder. İnsanlık tarihi felsefesinin esas öznesi olan insan ise bu anlayışa göre en başından belirlenmiş bir varlıktır ve insanlığın özgürlüğü sorunu da bu minvalde akıllara gelmektedir.

Bu çalışma din, kader, iman, insancılık, ahlak ve insanlığın aşkınsal hedefi bağlamında Herder’in tarih felsefesini; tarih felsefesi ile paralel olarak geliştirdiği tarihselcilik ve milliyetçilik anlayışıyla temellendirdiği politik görüşlerini, insan anlayışını ve bu anlayışa Kant tarafından getirilen yöntem ve üslup eleştirilerinin ana hatlarını içermektedir.

Felsefe tarihinde Herder’in tarih felsefesinin önemi onun kendisinden önceki tarih felsefelerinden hem beslenerek hem de onların eksik ve eleştiriye konu olan yönlerini düzelterek kendi tarih felsefesini inşa etmesidir. Bir diğer önemli nokta ise Aydınlanma Dönemi içinde ortaya koyulan Aydınlanmanın genel tarih anlayışlarına dolayısıyla esasında insan anlayışına tepki olarak bir tarih felsefesi ortaya koymuş olmasıdır. Herder bu tarih ve insan anlayışını Alman Romantizmi ve Alman İdealizmi ile karakterize olmuş bir tutumla ortaya koymaktadır. Bu durum hem kendisinin etkilendiği hem de kendi çağdaşlarını ve kendisinden sonrakileri etkilediği bir atmosferin genel çizgilerini ortaya çıkarması açısından dikkate değerdir.

Herder’in tarih felsefesi ve insan anlayışının daha açık görülebilmesi için çalışmamızın birinci bölümünde tarih, tarih yazıcılığı, tarihçilik ve tarih felsefesi kapsamında çeşitli tarih felsefesi anlayışları ve tarihsel dönemlerin kendilerine özgü

belirgin tarih anlayışlarına değinerek tarih felsefesinin Herder'e gelene kadarki tarihi serüvenini gözler önüne sermeye; Herder'in felsefe tarihinde tarih felsefesi konusuna getirdiği yeni bir bakış olarak *insanlık tarihi felsefesini*; tarih ve insan, gelenek ve kültür konuları bağlamında açıklamaya çalıştık. Romantizmin, tarihselciliğin, halk milliyetçiliğinin ve antropolojinin kurucusu olarak gösterilen Herder'in politik duruşunu ve devlet olgusu hakkındaki görüşlerini; Aydınlanma'nın baskın otoritesine karşı öne sürdüğü argümanlarını göstermeyi amaçladık.

Herder'in ismi günümüzde bile birçok felsefe tarihi kitabında hatta tarih felsefesi kitaplarında da geçmemekte ya da üstün körü değinilerek geçilmektedir. Doğrudan, sadece Herder konu edinilerek yazılmış Türkçe telif eserler, makaleler ve tezler ise iki elin parmağını geçmemektedir. Fakat Herder'in Aydınlanma Dönemi'nin önemli bir aktörü olması hasebiyle biz bu çalışmamızda geniş bir yan kaynağa ulaşarak bu kaynaklara başvurabilme imkanına sahip olduk. Bunu yaparken birinci bölümde tarih felsefesinin nasıl ortaya çıkıp geliştiğini, on sekizinci yüzyılda tarih ve tarih felsefesinin nasıl anlaşıldığını göstermeye çalıştık. İkinci bölümde ise Herder'in tarih felsefesine kattığı *insanlık tarihi felsefesini* açıklamaya ve Aydınlanma Dönemi'nde bir "aydınlanma karşıtı"nın geliştirdiği metodolojiyi betimlemeye çalıştık.

Herder'in insanlık tarihi felsefesi esasında kendisine kadar gelmiş olan tarih felsefesinin şekil değiştirmiş halidir. Herder tarih felsefesinin içine insanı da ekleyerek onu insanlık tarihi felsefesine çevirmiş ve bu şekilde ele alıp inşa etmiştir. Bu noktada Herder'in insanlık tarihi felsefesinin daha rahat anlaşılması adına kendisinden önceki dönemlerde ortaya atılan ve kullanılan tarih felsefelerini ve buna bağlı olarak insan anlayışlarını da betimlemeye çalıştık. Herder'den önceki tarih felsefelerinde Herder'i önceleyen noktaları vermeye ve Herder'in kendisinden önce kurulan sistemlerde ve tarih görüşlerinde tespit ettiği ve tamamladığı eksikliklere dikkat çektik.

Çalışmamızın temel soruları Aydınlanma'nın genel felsefi karakterine aykırı bir felsefi sistem inşa eden Herder'in bu girişiminin altında yatan sebeplerin ne olduğu, tarih felsefesini insan felsefesiyle birleştirmesi konusu ve hem bilimsel hem de metafizik yöntemlerin Herder'in felsefesinde nasıl birleştiğidir. Herder'in bu iki farklı ve hatta birbirine taban tabana zıt yöntemleri birleştirerek kendine özgü bir yöntemle insanlık tarihini tasarlaması çevresindekileri hem şaşırtmış hem de etkilemiştir.

Antropolojinin, romantizmin ve halk milliyetçiliğın kurucuları arasında gösterilen Herder'in tarih felsefesine getirdiği yeni bakış açısı literatüre "insanlık tarihi" adı altında yeni bir alan açmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH FELSEFELERİ VE HERDER'İN TARİH FELSEFESİ

1.1. Tarih Felsefesinin Ortaya Çıkışı

Tarih felsefesinin ortaya çıkışı her şeyden önce tarih bilincinin oluşması ile ilgilidir. Tarih bilinci ise insanın dünyaya ve kendi soyunun geçmişine ve hatta dolaylı olarak geleceğine karşı duyduğu merakın bir sonucu olarak ortaya çıkmaya başlar. Bu merak sadece tarihin değil, diğer bütün bilimlerin de ortaya çıkmasının kökeninde yatan asli unsurdur. Geçmiş bilme isteği, geçmişte yaşananları öğrenmeye çalışma faaliyetlerinin tümü bir köken araştırması anlamına gelir. İnsanlık ise bu araştırmayı götürebildiği kadar geriye götürmeye ve insanlık tarihinin en karanlık dönemlerini farklı disiplinlerin iş birliği ile aydınlatmaya çalışmaktadır. İnsani bir merak duygusunun sonucu olarak ortaya çıkan geçmiş, yani tarihi öğrenme motivasyonu aynı zamanda insanlığın kendi varlığını anlamlandırması için de bir alan yaratır.

İngiliz Tarihçi Arnold J. Toynbee (1889-1975) *Tarih Bilinci* adlı eserinde insanın kendi geçmişine dair bu merakının onu bütüncül bir insanlık tarihi anlayışı geliştirmeye zorladığını öne sürer: “İnsanlığın başından geçen olaylar alanında merak, bizi, bir gerçeklik görüşü (vision) kazanabilmemiz için panoramik bir bakış aramaya zorlar.” (Toynbee, 1978: 48). İnsanlığın kendisini anlamlandırması, soyunun kökenine ve insanlığın geleceğine dair bu bütüncül bakış bir tarihsellik bağlamı içerisinde mümkün olmaktadır.

“İnsanlık Tarihi” ise yapısı gereği tarihi sadece birtakım olaylara göre sınıflandırmadan ya da sadece tarihin belirli bir kesitinde boğulmadan bu geniş bakış açısı ile ele almaktadır. İnsanlık tarihinin bu çok geniş ve sınırları muğlak gibi görünen yapısı; fikirler tarihi, bilimler, buluşlar ve icatlar tarihi, siyasal düşünce tarihi veya uygarlık tarihi gibi daha özel alanlara indirgenerek somutlaştırılmaktadır. Bu şekilde somutlaştırılmış olarak yazılan tarih, tarih felsefesi metinlerine görece çok daha bilimseldir ve somut olay ve olgulara dayanılarak yazılmaktadır. İçeriği ise götürülebildiği kadar eskiye götürülmüş ve aydınlatılmış bir noktadan ya da belirli bir dönüm noktasından başlatılıp yazıldığı güne kadar getirilmiş metinleri kapsar. Bu tür bir bilimsel tarih yazımı kendi özel konusu hakkında kendisine birçok farklı kaynak, kalıntı ve kayıt bulabilir. Ayrıca bu tür tarih yazımında tarihçi birbiri ardına olagelen olayların

sirasını kabaca bilmekte, kronolojik bir sıraya koyduğu olaylar üzerine yorumlar ve anlamlandırmalar yapmaya çalışmaktadır.

İnsanlık tarihini özel bir konuyla sınırlayıp, somut kaynak ve olgulara dayanarak bilimsel bir tutum ile yazmak, yöntemin getirdiği birtakım kriterlere uymayı zorunlu kılar. Tarih felsefesinde ise böyle bir sınırlılık ve zorunluluk yoktur, bu bakımdan tarih felsefesi metinleri hayal gücünü tarih biliminden daha fazla barındırır. Bilimsel tarih yazımına ilişkin anlamlandırmayı sekteye uğratan bir diğer konu ise tarihçinin kendi yaşadığı günden geçmişe bakarak olayların öncesini ve sonrasını bilmesi durumudur. Tarihçi yazdığı olayları bir neden-sonuç ilişkisi içinde ele almaya yatkındır. Tarihçinin bu tutumu onun olayları doğru olarak anlamlandırmasının önüne geçebilir. Bir diğer İngiliz Tarihçi olan John Tosh (1947-...) ise bu konuya dikkat çekerek tarih yazımına ilişkin şu soruyu dile getirir:

Hoşuna gitsin ya da gitmesin tarihçi, ondan sonrasını biliyor olmanın getirdiği üstün bir kavrayışla yaklaşır geçmişe. Ama acaba sonrasını biliyor olmak, yararlanılacak bir değer olarak mı görülmeli, yoksa üstesinden gelinmesi gereken bir yetersizlik olarak mı? (Tosh, 2020: 183).

Bilimsel bir tarih yazımında bu ve buna benzer yapıdaki problemler çoğu zaman tarihçilerin işlerini zorlaştırabilir. Fakat bir disiplin olarak tarih felsefesinin, tarihi bir bütün olarak ele alıp yer yer şahsi hayal gücü ile boşlukları doldurması normal karşılanacak bir durumdur. Bilimsel bir tarih yazımında tarihçi birbirinin nedeni veya sonucu olan iki olayı ya da bir olayın nedenlerini ve sonuçlarını tespit edip olaya rasyonel bir anlamlandırma getirdiği yerde tarih felsefesi genellikle bir bütün olarak belirlenmiş olan tarihteki tekil olayları tümele uydurmaya, bu bağlamda anlamlandırmaya çalışır.

Genel olarak hem tarih felsefesinin hem de tarih biliminin amacı insanlığın ve zaman içinde insanlığa eşlik eden olay ve olguların açıklanması ve anlamlandırılmasını sağlamaktır. Tarihçi üzerinde çalıştığı konuyla ilgili kaynakları topladıktan ve bunların tahlil ve terkiib (Togan, 2021: 29)'ini yaptıktan sonra geçmişini yeniden kurmaya ve yeniden canlandırmaya girişir "Bu da geçmişin zihniyeti ile atmosferine düş gücü yardımıyla erişebilmeyi gerektirir." (Tosh, 2020: 174).

Tarihçinin hayal gücü ile filozofun hayal gücü arasında ciddi farklar vardır. Tarihçi toplayabildiği kaynaklar üzerinden rasyonel, dönemin gerçekliğine uygun ve olay örüntüsü ile tutarlı bir hayal gücü kullanmak durumundadır. Bunu yaparken de üzerine düşünmüş olduğu şey kısıtlı, başı sonu belli olan bir zaman dilimi ve bu zaman diliminde cereyan eden olaylardır. Oysa bir filozofun elinden çıkan tarih felsefesi metinlerinde kullanılmış olan hayal gücü geçmiş ve gelecek dahil bütün tarihi kapsamaktadır.

Tarih felsefesinde filozofun üzerine düşünüp açıklamaya çalıştığı şey tüm varlık alanı ve bu varlık alanındaki insanlığın kaderidir. Bu bağlamda tarih felsefeleri tarihi çeşitli ontolojik veya teolojik yaklaşımlarla açıklayıp anlamlandırmaya çalışmaktadır. Tarih felsefesi metinlerinin kaynakları da bu durumda filozofun içinde bulunduğu hal ve vaziyet ya da mensubu olduğu, sempati duyduğu düşüncenin ontolojik-teolojik bağlamdaki fikirleri ve inançlarıdır (Barraclough'tan akt. Caar, 2018: 65).

Tarih felsefesinin yapılabilmesi için bir diğer unsur ise tarih metni olarak gösterilebilir. Felsefe tarihi, tarihin ilminin felsefeye, tarih ilmine özel yol ve yöntemlerle temas etmesiyle oluşurken; tarih felsefesi ise felsefenin kendine has usulleriyle tarih kavramına ve bir gerçeklik olarak tarih olgusuna temas etmesiyle ortaya çıkar. Gerhard Kessler (1883-1963) tarihçi ve tarih felsefecisi yani tarih ve tarih felsefesi arasındaki farkı göstermek için şu örneği verir:

Mesela 'James Watt buhar makinesini keşfetti' diyecek olursam, bu sözleri tarihçi sıfatıyla söylemiş olurum. Fakat 'buhar makinesinin keşfi tarihte şu veya bu sebeplere dayanıyordu, tarihte şu veya bu gaye peşinde gidiyor, bütün beşer hadiseleri içerisinde şu veya bu manayı ifade ediyordu' dediğim zaman tarih felsefesi olarak bir hüküm vermiş olurum (Kessler, 2011: 720).

Tarihi olaylardaki anlamı arayan tarih felsefesi bu anlamı daha net bulabilmek için tarih bilimine de birtakım eleştiriler getirmekte, onu yönlendirmekte ve içinde barındırması gereken özelliklerin de üzerinde durmaktadır. Tarih felsefesi tarihi olguların anlamlarını arayıp gün yüzüne çıkarmaya çalışırken aynı zamanda ideal bir tarih biliminin nasıl olması gerektiği üzerine salık verir. Bu durumda tarih felsefesi hem tarihi hem tarihin ortaya çıkardığı olguları hem de tarih biliminin metodolojisini kapsamaktadır.

Tarih kavramının farklı olguları tanımlayan birbirinden değişik birkaç anlamı vardır. Bu anlamlar her ne kadar farklı olsalar da birbirleriyle ilişkili birtakım gerçeklikleri karşılarlar. Tarih kelimesi hem zaman içindeki gün, ay, yıl gibi belirli bir konumun tespit edilmesi hem de geçmişte yaşanmış insan yapıp etmelerini karşılamak amacıyla kullanılır. Zamanı tespit etmekte yani takvim yapmak için kullanılan tarih kavramı üzerine bugün neredeyse tüm dünya hemfikirdir. Öte yandan insanın da dahil olduğu olayların cereyan ettiği, olup bitmiş geçmişi tanımlayan tarih kavramı üzerine bugüne kadar birçok farklı tanım ve tarif yapılmıştır. Tarih kavramı her iki anlamda da bizim zaman algımız ile ilgilidir. İster belirli bir anın imlenmesi ister geçmişte yaşanmış bir olayın araştırılıp incelenmesi olsun her ikisi de zaman kavramıyla iç içe geçmiş bir kavrayıştır.

Takvimsel olan tarih kavramı açık olduğu için bu çalışmada üzerinde duracağımız tarih “varlık alanı olarak tarih” ve “bilimin konusu olan tarih” tir. “Tarih” in kelime anlamı Grekçe kökenli *istoria*, *istorien* sözcüğünden gelir ve İyon lehçesinde “bildirme”, “haber alma yoluyla bilgi edinme” anlamında kullanılır (Özlem, 2018: 25). “Tarih” sözcüğünün kelime anlamı ise Arapça kökenli olup yine zaman kavramı ile bağlantılı olarak takvimsel bir vakti tespit etmek ve geçmişte yaşanmış önemli olayların başlangıçlarının tarihinin ve kayıtlarının tutulması manasını taşır (Şulul, 2011: 54-55).

Bu tanımlardan yola çıkarak ilk olarak iki türlü tarih kavrayışı ile karşılaşırız: Tarih Bilimi ve Real Tarih veya “Varlık Alanı Olarak Tarih”. Tarih bilimi daha sonra kendi içinde özel dallara ayrılarak sosyoloji tarihi, felsefe tarihi, bilim tarihi, sanat tarihi gibi uzmanlık alanları oluşturur. Varlık alanı olan tarih, Nermi Uygur’un deyişiyle “Real Tarih” ise tüm varlığın, olguların ve olayların içinde seyrettiği asıl tarih anlayışımızı oluşturan, insanın kendisi ile başlayan tarihtir (Uygur, 2012: 135). Tarih felsefesinin konusunu ise bu bağlamdaki tarih oluşturur.

E. H. Carr (1892-1982) “Tarih nedir?” sorusunu su şekilde cevaplar: “Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog.” (2018: 82). Bu durumda şahit olduğumuz durum geçmişteki doğal bir “mekanik” olgunun insanın anlamlandırma amacıyla ve yine insanın iradesi ve müdahalesi ile bilimsel tarih çatısı altında mekanizmden kurtarılmasıdır. Bu aynı zamanda “Tarih neden insana mal edilir?” sorusunun da cevabıdır.

Tarihçi kendi yaşadığı zamandan geçmişteki bir zamanda gerçekleşmiş olgulara bakarak onları irdelemeye, aydınlatmaya çalışır. Tarihçinin farkına varıp üzerine eğildiği her olgu sıradan bir olgu olmaktan çıkıp tarihin nesnesi, tarihin olgusu haline gelir. Carr burada tarihçi ile tarihin olgularının birbirleriyle olan ilişkilerinin önemini vurgulamak için Kant'ın yaptığına benzer bir tespit yapar: “Tarihçi olguları olmaksızın köksüz ve boş, olgular tarihçileri olmadan ölü ve anlamsızdır.” (Caar, 2018: 82).

Bu durum tarihçi ve tarih bilimine konu olan yani bir nevi özne-nesne ilişkisinde nesne olarak konumlandırılan tarihi olgular arasındaki epistemolojik bir tespittir. Fakat ontolojik anlamda bir varlık alanı olarak tarih; yaşanmış ve geçmiş, zamanın akışı sırasında belli bir anın gerisinde kalmış, varlık sahasında vücuda gelip bir süre sonra yok olmuş, ömrünü tamamlamış ya da zamana maruz kalarak değişime uğramış şeylerin idraki olarak varlığını korumaktadır.

Şu halde insanın geçmişe kayıtsız kalması tarihi yok etmeyecektir fakat tarihi ve dolayısıyla yaşamı da anlamsız kılacak ya da en azından yaşamı anlamlandırmak için kullanılacak en ciddi argümanı saf dışı bırakmak olacaktır. Yaşamı anlama merakı ve anlamlandırma tutkusundan tarihin hiçbir döneminde vazgeçmemiş insan için günümüzde tarihe kayıtsız kalmak ise olağan dışı bir durum olarak görülebilmektedir.¹

İnsanın ilgisine konu olan ve bilgi edinmek için belirli bir metodoloji ile yöneldiği, geçmişte yaşanmış her türlü olay ve olgu tarihin konusu olabilmektedir. Bu durumda akıllara gelen soru insanın ilgisini ne kadar geçmişe götürebileceğidir. Tarih biliminin aksine tarih felsefesi hayal gücünün ve insan aklının sınırsız yapısı nedeniyle ilgisini çok daha eski bir geçmişe hatta tarihin başlangıcına kadar götürebilir. Tarih bilimi sınırlarını insan ile veya insan faktörünün işin içine girebileceği yere kadar geçmişe götürebilir.

Tarih felsefesinde ise tarih insan ile değil, insanı meydana getiren her türlü varoluş zamanı ve zemini ile başlatılabilir. Herhangi bir medeniyet ile yazı ile ya da geçmişte insanlık için bir şekilde uygarlık göstergesi olmuş olay veya icat ile başlayan tarih, tarih felsefesinden çok tarih biliminin konusunu oluşturur. Sonuç olarak tarih

---

¹ Burada bahsedilen tarih yalnızca geçmiş değil şimdiki ve geleceği de içine alan geniş anlamda kullanılmıştır.

insana hiç şahit olmadığı ve deneyimlemediği veya bir daha asla şahit olup deneyimleyemeyeceği geçmişini çeşitli yol ve yöntemlerle aktarmaktadır.²

“Tarih Felsefesi” kavramını ilk defa Fransız aydınlanma filozofu Voltaire (1694-1778), *Milletlerin Töreleri ve Ruhunu Üzerine Deneme* (1756) adlı yazısında bir başlık olarak kullanmış ve bu kavram ile genel olarak dünya tarihini kastetmiştir (Uygur, 2012: 135). Bu minvalde bir tarih felsefesi anlayışı doğal olarak insanlığın öncesinden başlayan ve tüm dünyayı hatta evreni de kapsayabilen bir tarih felsefesi anlayışıdır. R. G. Collingwood ise Voltaire’in tarih felsefesinden ne kastettiğini şu şekilde belirtir:

“Tarih Felsefesi” adını, onsekizinci yüzyılda, onunla eleştirel ya da bilimsel tarihten, tarihinin eski kitaplarda bulunduğu öyküleri yinelenmek yerine, kendi kafasında kendi kendine kurduğu bir tarihsel düşünme tipinden başka bir şey kastetmeyen Voltaire buldu (Collingwood, 2010: 33).

Tarih felsefesinden ne kastedildiği öncelikle tarihten, tarih kavramından ne anlaşıldığı ile ilgilidir. Bu noktada Türk tarihçi Zeki Velidi Togan (1890-1970) “Hadiselerin seyrinden, hatta madde ve eşyanın mazi ve halinden bahseden her yazı ve her hikâyeye tarihtir” (Togan, 2021: 2) der. Tarih felsefesini ise “beşeriyetin maddi ve manevi hayatını öğrenmek” olarak özetler (Togan, 2021: 135). Şu hâlde en kaba anlamda söyleyecek olursak insanın ilgisine konu olup yazı ya da herhangi bir yolla kaydı tutulan ve bilgisi aktarılan şey tarihin konusu olabilir. Burada da ortaya çıkan farklı görüşler iki ana tarih anlayışını ve ekolünü oluşturacaktır. İnsanın ilgisine ve somut, bilimsel metodolojiye konu olabilecek olgular Tarih Bilimini ve bunun dışında tarihe bir erek ve plan atfeden anlayış ise Tarih Metafiziğini oluşturur.

Bu durumu göz önünde bulundurarak tarihe baktığımız zaman, tarih sadece geçmişte yaşanmış olaylar veya bu olayların yazılması, raporlanması, kaydedilmesi, geleceğe aktarılması değil aynı zamanda bu olayların peş peşe ve bir neden-sonuç, etki-tepki ilişkisi içinde cereyan etmesi, varlığa gelmesidir. Bu varlığa geliş sayısız olasılıklardan sadece birinin, tarihte sadece bir kereliğine oluşarak ilerlemesidir ve bu şekilde tarih mekanizmin dışına çıkmış olur.

Fakat tarihte mekanizm içinde işleyen olaylar ve varlıklar da vardır. Bu duruma Schelling sürekli düzenli bir şekilde çalışan saati örnek gösterir ve bir saatin tarihinin

---

² Tarih bilimi; arkeoloji, filoloji, toponomi, etnoloji, nümizmatik vb. gibi uzmanlık alanlarından elde ettiği verileri ve bilgileri; tarama, tasnif, tahlil, tenkid ve terkip etme yöntemiyle kayda geçirmektedir.

olamayacağını iki neden ile açıklar: “Birincisi, onda başlama özgürlüğü yoktur; ikincisi ise, saat içinde edim çeşitliliği yoktur, zira saatte gördüğümüz şey, hep tekrarlanan bir ve aynı olgudur (Schelling, 2017: 139). Bu duruma sürekli düzenli bir sırayla birbirini izleyen mevsimler de örnek gösterilebilir. Tek başına yaz mevsimi ya da kış mevsimi tarihin konusu olamaz fakat bir tarihçi son yüz yılda yaz mevsimlerinde meydana gelen ve yaz mevsimi ile herhangi bir şekilde ilişkisi olan birbiriyle bağlantılı olayları ele aldığında yaz mevsimleri tarihin konusu haline gelmektedir.

Daha açık bir örnek verecek olursak kış mevsimleri sürekli bir döngü halinde ve mekanizm içinde hareket etmektedir. Bir tarihçi kış mevsimlerinde başlayan savaşları, donarak gerçekleşen ölüm vakalarını veya soğuk iklime bağlı olarak vuku bulan ekonomik krizleri araştırmaya ve belgelemeye başladığında o araştırmaya konu olan kış mevsimleri artık Carr’ın da belirttiği üzere birer olgu olarak tarihin konusu olmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere tarihin konusu geçmişin ve bazen de kısmen geleceğe dair öngörölmüş olgulardır.³

Tarif felsefesi ise daha geniş bir açıdan tüm bu olguları ve tarihin bizzat kendisini konu edinir. Bu geniş perspektiften tarihe bakış açıları ise birbirinden çok farklı tarih telakkilerini ve tarih felsefelerini ortaya çıkarır. Buna karşılık Hegel “Tarih felsefesi, tarihin düşünme tarafından ele alınmasından başka bir şey değildir” (Hegel, 2020: 31) diyerek tarih felsefesine çok kısa fakat düşünce evreninin içeriği kadar geniş bir tanım getirir.

Tarih felsefesinin konusu tarihin ele aldığı tekil olgulardan ziyade bu olguları tümel bir bağlamda ele alıp anlamlandırmak, insanlık tarihinin ve medeniyetlerin gelişiminde rol oynayan genel kanunları tespit etmektir. Tarih felsefelerinde, tarihin olguları, örneğin savaşlar kendi tekil yapıları içlerinde değil genellikle savaş fenomeni etrafında ele alınıp incelenir. Bu sayede tarih felsefesi tarihin herhangi bir diliminde herhangi bir coğrafyada herhangi iki ya da daha çok devlet veya toplum arasında olan özel bir savaşı değil savaş fenomeninin insan ve insanlık tarihi açısından zararlarını,

---

³ Tarih disiplini sadece geçmiş öğrenmek amacıyla değil geçmişte olup bitmiş vakaların kendilerine özgü genel geçer birtakım yasalar çerçevesinde gerçekleştiği düşünülerek gelecekte de meydana gelmesi ihtimali göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Bu bakımdan tarih kendisine sadece geçmiş değil geleceği de konu edinir.

faydalarını, gelişimini veya çöküşünü tespit edip anlamlandırır. Bu durum insanlığın tarih felsefesi aracılığıyla tarihten yararlanma biçimine bir örnektir.

Tarih felsefesi olmaksızın tarihe bakış onu kronolojik olarak birbiri ardına sıralanmış olaylar dizisinden öteye götüremeyecektir. “Tarihin anlam ve amacını derinleştirmek ancak tarih felsefesiyle mümkündür. Tarih felsefesi olmadan, tarihi gerektiği şekilde değerlendirmenin imkânı yoktur” (Niyazi, 2020: 58). Aynı şekilde doğru bilgi ve gerçeklere dayanan tarih metinleri yani tarih bilgisi, belgesi olmadan da tarih felsefesi yapabilmek olanaksızdır.

“Tarih” sözcüğü hem insanların yeryüzündeki yapıp etmelerine yani insanlığın geçmişine hem de bu geçmişi olgusal olarak ele alıp inceleyen tarih biliminin faaliyetine karşılık gelmektedir. Tarih felsefesi de tıpkı tarihin bu çift anlamlılığından hareketle tarihi iki farklı bağlamda ele almaktadır. Bu genel tespite göre tarih felsefesi, çalışmamızın ileriki safhalarında değineceğimiz bilimsel anlamda ‘materyalist tarih felsefesi’ ve spekülâtif anlamda ‘metafizik tarih felsefesi’ (tarih metafiziği) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bilimsel tarih felsefesi tarihte meydana gelen ve olgusal olanlar ile ilgilenirken spekülâtif tarih felsefesi ise tarihin anlamını ve amacını metafiziğe başvurarak ortaya çıkarmanın peşindedir.

1.2. Döngüsel ve Çizgisel Tarih Anlayışı

Tarihi ve zamanı anlamak için elinde Güneş, Ay ve diğer gök cisimlerinin hareketleri ya da mevsimler ve döngüsel şekilde gelişen tabiat olaylarından başka somut bir fenomeni olmayan Antik Dönem insanının döngüsel tarih anlayışına sahip olması öngörülebilir bir durumdur. Bu anlayışa daha sonra insanın doğayı ve doğa olaylarını anlamlandırma çabası ve bunu gelecek nesillere aktarma kaygısıyla mitoslar da eklenmiştir.

Önceki dönemler için ‘ilkel tarihsel söylemler’ olarak tanımlayabileceğimiz mitolojik tarih Antik Yunan’da Herodotos (M.ö. 484-425) ile mitolojik yapısından arındırılıp nispeten bilimsel bir karakter kazanmıştır. Fakat yine de tarih Aristoteles (M.ö. 384-322) için şiirden üstün bir uğraş değildir. Aristoteles *Poetika*’da tarihçi ve ozan arasında pragmatik bir kıyaslama yapar ve şiiri tarihten daha yüksek bir mevkide konumlandırır:

Tarihçi ile ozan arasındaki fark, birinin ölçülü öbürünün ölçsüz yazması değil,... birinin *olmuş* şeyleri, diğerininse *olabilecek* şeyleri anlatmasıdır. Şiir bu nedenle tarihten daha felsefidir ve ağırlığa sahiptir, çünkü şiir daha çok tümelleri, tarih ise tikelleri dile getirir (Aristoteles, 2020, 1451b: 23).

Aristoteles'in bu sonuca varmasının nedeni tarih yazıcılığının tek tek olgulara ve olaylara dair bilgiler verirken şiirin ise bu tekil olguların sonuçlarını genelleyen ve gelecekte ortaya çıkabilecek benzer olgular karşısında tutarlı ve doğru bilgiler vermeyi amaçlamasıdır.

Öte yandan dönemin şartları göz önünde bulundurulacak olursa Antik Yunan'da tarihçi denilebilecek kişilerin yaptığı iş zaten halihazırda neredeyse herkesin malumatı olduğu olayları oluş sırasına göre sıraya dizerek kayda geçirmekten ibaretti. Bu olaylar tarihçinin iletişim kurabileceği insanların hafızasında kaldığı kadarıyla olup bitmiş olaylardır (Collingwood, 2010: 64). Şu durumda Antik Yunan'da tarihçi kendi yaşadığı dönemi ve çevresindeki anlatılarla öğrendiği çok yakın bir geçmişi kronolojik bir şekilde kayda geçiren herhangi birinden başkası değildi.

Bu nedenle Aristoteles'ten Collingwood'a kadar birçok isim Antik Yunan'da bu şekilde yapılan kaydetme işini tarihçilik mesleği olarak görmez. Collingwood bu işi bir tür otobiyografik olarak görür (Collingwood, 2010: 64). Fransız tarihçi François Hartog ise bu uğraşı profesyonelce bir meslek olarak değil de tarihsel söylemi üreten kişinin, yazdığı anlatıyı kendi namına üstlenmesi olarak görür (akt. Cadiou vd. 2018: 28). Bu açıklamalar ışığında bakıldığında dönemin tarihçisi geçmişte olup bitmiş olayları belirli bir yol ve yöntem kullanarak irdeleyen ve çözümleyen kişi değil şahit olduğu ve çevresinden dinlediği olayları kendi çerçevesinden kayda geçiren kişidir.

Herodotos *Tarih*'inin en başında amacının insanoğlunun yaptıklarının zamanla unutulmaması ve Yunanlılar ile Barbarların eserlerinin isimsiz kalmaması ayrıca aralarındaki kavgaların nedenini bildirmek olduğunu söyler (Herodotos, 2020: 5). Buradan anlaşılacağı üzere Antik Yunan'da Herodotos için bilginin kaynağı geçmişte yaşanmış ya da şahit olunan çağda cereyan eden tekil olaylardır. Onun bu doğa bilimi karakterli epistemolojisi Sokrates gibi başat bir figürün ortaya çıkıp tümeller üzerine bir epistemoloji inşa etmeye başlamasıyla göz ardı edilmiştir. Daha sonra Sokrates'in öğrencisi Platon'un hocasından devraldığı bu bilgi teorisini idealar kuramıyla daha da

sistematik bir hale getirmesi ile tekil olaylarla ilgilenen tarih bilimine büyük bir ket vurulmuş olur. Bilginin asıl kaynağının içinde yaşadığımız bu görünüşler dünyasının dışında olduğunu öne süren Platon için Herodotos'un uğraşının boşuna olduğu tahmin edilebilir. Collingwood, Platon'un eserlerinde Herodotos'tan hiç bahsetmemiş olmasını şu şekilde yanıtlar:

Yunan ruhunun tarih dışı eğilimi içerisinde kendini pekiştirmeye ve sınırlandırmaya yatkın olduğudur. Herodotos'un yeteneği o eğilimi yenmişti, ama ondan sonraki değişmez ve öncesiz-sonrasız bilgi nesnelere arayışı, tarihsel bilinci yavaş yavaş boğdu ve insanları Herodotos'un geçmiş insan eylemlerine ilişkin bilimsel bir bilgi elde etme umudunu terketmeye zorladı (Collingwood, 2010, 2010: 67).

Herodotos Antik Yunan'da tarihin kaydını tutarken *mythos* ve *logos* ayrımının farkındadır. Eserini de bir *logos* olarak tanımlar. Herodotos'un çağdaşı olan Antik Yunan'ın bir diğer önemli tarihçisi ise yine *logos*tan yana tavır alarak Atina ile Sparta arasındaki Pelopones Savaşını'nın kaydını tutan Atinalı General Thukydides'tir. Thukydides, *mythodes* tabirini bir tarihçinin mücadele etmesi gereken "olağanüstülükleri" kastetmek amacıyla kullanmıştır (Cadiou vd. 2018: 29).

Fakat yine de bu dönemin tarih bilimi ve tarihçiliği Antik Yunan Felsefesinin popüler epistemolojileri ile çatışmış ve arka planda kalmıştır. Tarih bilgisinin (istorik bilginin) dolayısıyla tarihin Antik Yunan'da yeterince değer görmemesinin bir diğer nedeni ise Antik Yunan düşüncesine yerleşmiş olan *episteme* ve *doxa* ayrımıdır. Tarih bilgisi ise hakiki bilgi (*episteme*) değil bir çeşit edebi veya asli tümel gerçekliğe karşılık gelmeyen münferit olayların, sanıların (*doxa*) bilgisidir (Özlem, 2018: 28-29). Değişmez ve ezeli-ebedi varlığın bilgisini gerçek bilgi olarak kabul eden Antik Yunan Düşünürleri sürekli bir döngüsellik içinde rastlantısal olarak gerçekleşen olaylara dair istorik bilgileri yapısı gereği değersiz görmüşlerdir. Fakat bu *döngüsel tarih* anlayışı Orta Çağ ile yerini *çizgisel tarih* anlayışına bırakacaktır.

Hristiyanlık ve İslamiyet Orta Çağ'da birçok eski anlayışı etkilediği gibi tarih anlayışını da önemli ölçüde etkilemiş ve Antik Yunan'dan farklı bir tarih anlayışının gelişmesine neden olmuştur. Dini düşünce ile ortaya çıkan yeni evren tasavvuru Orta Çağ'da Antik Yunan'ın aksine içinde bir tarih felsefesinin ortaya çıkmasına olanak vermiştir. Aynı zamanda bu yeni evren tasavvuru tarihi sadece geçmiş olayları konu edinen dar kapsamından çıkarmış daha geniş ve bütüncül bir konuma yerleştirmiştir. Bu

anlayış ile tarih şahit olunan olayların, rivayet edilen ya da efsaneye veya mite dönüşmüş hikayelerin kaydedilmesinden öte, evrenin ve insanlığın soyunun başlangıcı, gidişatı ve sonuna dair hükümler veren metafizik karakterli bir yapıya bürünmüştür.

“Tarih düşüncesi, evren tasavvurunun içeriğinin biçimlendirilip anlatılmasıdır” (Bıçak, 2019: 14). Orta Çağ’da dinlerin ortaya koyduğu evren tasavvurları göz önünde bulundurulduğunda tarih düşüncesinin önemi ortaya çıkmaktadır. İlk Çağ’da savaş, doğal afet, mithos ve efsanelerde geçen önemli olayları anlatan tarih (tarihçi) orta çağda dinsel atmosferin ve dini evren tasavvuru anlayışı gereği artık bir amaca doğru ilerleyen tarihi anlatmaya (yazmaya) başlar. Dini yönü ağır basan bu tarih anlayışı insanın ve evrenin varoluşsal kökenlerine dair önemli hükümler öne sürmeye olanak verir.

Antik Çağ’ın döngüsel tarih anlayışından kaynaklanan rastlantısallık Orta Çağ’da dinlerin de etkisi ile yerini belirlenmiş bir tarih anlayışına bırakmıştır. Tarihteki bu belirlenim Tanrı tarafından planlanmıştır ve insanlığın kaderi bu plan dahilinde bir erekselliğe göre işlemektedir. Nihai bir sona doğru ilerleyen bu tarih anlayışı ise Orta Çağ’da çizgisel tarih düşüncesinin fikri kaynağını oluşturmuştur. Üç büyük dine göre tarihin sonu kıyamet günüdür. Bu dinlerin kutsal kitapları ise insanlığı bu tarihsel süreçte yönlendirmeyi ve aydınlatmayı amaçlayan tarihi özellikler taşımaktadır. “Gerçekten de bu üç dinin kendi kitaplarını (Tevrat, İncil, Kuran) sadece kutsal kitaplar saymakla kalmayıp onları aynı zamanda tarih kitapları olarak gördükleri de saptanabilir” (Özlem, 2018: 32).

Orta Çağ’ın en başında Hristiyanlık ile ortaya çıkan evrensel tarih anlayışına göre tüm insanlar eşittir, ayrıcalıklı veya seçilmiş bir ırk, sınıf ya da kavim yoktur (Collingwood, 2010: 92). Bütün insanlık tek bir tarih süreci içinde tanrısal bir amaca ve sonuca doğru çizgisel bir şekilde ilerlemektedir. Temellerini Aziz Augustinus’un (354-430) attığı bu anlayış daha sonra birçok tarih felsefecisinde olduğu gibi 18. yüzyılda Alman Filozof Johann Gottfried von Herder’in de tarih anlayışını şekillendirecektir.

Aziz Augustinus, Kuzey Afrika’da Tagaste şehrinde düşük rütbeli bir askerin oğlu olarak dünyaya gelmiş 16 yaşında hitabet eğitimi almaya başlamış ve 30 yaşında Milano’da retorik profesörü olmuştur. Daha sonra Milano’da 386 yılında vaftiz olarak tüm hayatını kiliseye adanmıştır (Augustinus, 2021: 7). İlk tarih felsefesi metni olarak

kabul edilen Tanrı Devleti (*Civitas Dei*) adlı eserini ise 410 yılında Gotlar'ın⁴ Romayı yağmalaması üzerine yazmıştır. Bu eser henüz Hristiyan dininin mensubu olmamış kişiler tarafından, Roma'nın yağmalanmasından sorumlu tutulan Hristiyanlık için bir müdafaa namedir (Kabadayı, 2017: 19).

Augustinus bu eserde Tanrı Devleti ve Yeryüzü Devleti (Şeytan Devleti) arasındaki savaşı anlatmaktadır. Augustinus bu iki zıt devletin -sonunda Tanrı Devletinin zaferiyle son bulacak- savaş sürecini tarihin bizzat kendisi olduğunu söyler. Dini olduğu kadar metafizik bir yapıya sahip olan bu eser tarih mefhumunun neliğine ilişkin görüşler ortaya koyması nedeniyle tarih felsefesi metinlerinin ilk örneğini oluşturur. Augustinus'a göre "tarih tanrının yeryüzünde ilerleyen vahyidir; insan soyunu kurtarmak için Tanrının zaman içinde gelişen bir planıdır (Kabadayı, 2017: 19).

Augustinus eserine bu iki zıt devletin dünya üzerinde birbirine karışmış olduğunu ve mahşer gününün bu iki devleti ayıracağı güne kadar iç içe geçmiş halde yükselişi, ilerleyişi ve akıbetini anlatma amacıyla başlar (Kabadayı, 2017: 19). Eser ağırlıklı olarak kötülük problemi, kader, özgür irade, yaratılış konularına eğilerek Hristiyanlık inancını temellendirmeye çalışır. Bunun dışında Augustinus ateist filozofları da kendine özgü Hristiyanlık kökenli argümanlarıyla eleştirir. Tanrı tanımazları ve Tanrı Devletine mensup olmayanların akıbetini önceden bildirerek yaptıkları kötülüklerin dünya tarihinin sonunda cezalandırılacağını bildirir.

Augustinus'a göre Tanrı zamanın dışında yarattığı her şey ise zamanın içindedir ve tarih zamanın başlangıcından kıyamet gününe, mutlak sona doğru ilerlemektedir. "Augustinus böylece Antik Çağ'ın, izleri Origenes'te de görülen döngüsel tarih anlayışını artık, tüm Orta Çağ boyunca bir daha dirilmemesine yıkmış oluyordu" (Özlem, 2018: 34).

Döngüsel tarihten çizgisel tarih anlayışına geçiş beraberinde tarihi dönemlere veya devrelere ayırma eğilimini doğurmuştur. Bu devirler kabaca ifade etmek gerekirse genel olarak ilkellikten medeniyete, cahiliyeden bilgeliğe, gençlikten olgunluğa, teolojiden ya da metafizikten rasyonelliğe ya da pozitivistliğe doğru ilerleyen bir tarih

---

⁴ Gotlar, Güney İskandinavya'nın Gotland bölgesinde oturan eski bir Cermen kavmi. Gotlar 2. yüzyıldan itibaren Scythia, Dacia ve Pannonia'da yaşamışlar 3. ve 4. yüzyıllarda Bizans'ı yağma etmişler ve Aryanizmi benimsemişlerdir. 5. ve 6. yüzyıllarda Vizigotlar ve Ostrogotlar şeklinde ikiye bölünmüşler ve İberya ve İtalya'yı istila etmişlerdir (Bkz. <https://www.wikiwand.com/tr/Gotlar>).

anlayışını ifade etmektedir. Augustinus da bütün haldeki tarihi 6 çağa ayırmış ve bunu insanlığın zaman içindeki durumları ile betimlemiştir. Ona göre insanlık; çocukluk, delikanlılık ve olgunluk çağlarını yaşayarak peygamberler çağına gelir daha sonra İsa ile başlayan son çağ kıyamet gününde dünya tarihinin son bulmasıyla kapanır.

Orta çağ Hristiyan kültüründe Tanrıya ve onun kutsal planına hizmet etmenin bir yolu da tarih yazımı ile gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple tarih yazıcıları ya da daha doğru bir ifadeyle zaten Tanrı tarafından planlanmış ve kutsal metinlerle insanlığa bildirilmiş tarihin aktarıcıları genelde kilisenin yetkili mensuplarından çıkmaktadır. “Bu tür bir ameliyeye kendini vakfette tercihi o dönemde papazlara düşmüştür. Psikoposlar için, tarihi; yaratılıştan itibaren ve o dönemde yerel nitelikte olan Kilise’ye insanların kalbini ısıdırarak anlatmak gerekmekteydi.” (Cadiuo vd., 2018: 48).

Augustinus da *Tanrı Devleti* ile bu görevini kendi adına yerine getirmeye çalışmış ve yüzyıllarca sürececek yeni bir tarih anlayışının gelişmesi için ilk adımı atmıştır. Orta Çağ’da felsefi tarih yazımı sadece şahit olunan olayların, cereyan eden süreçlerin kaydını tutmak değil bu büyük ve insanlık tarihinde çığır açan olayların arkasında yatan tanrısal nedenleri açığa çıkarıp Tanrının tarih planıyla pekiştirerek insanlığa anlatmaktı. “Tanrı zaten bütün tarihi vahyetmişti.” (Cadiuo vd., 2018: 49).

Bu açıdan bakıldığında olgulara dayanan bilimsel tarihçiliğin gelecek için sağlayacağı yarar Orta Çağ’da göz ardı edilmiştir diyebiliriz. Gelecekte insanlığın ya da Hristiyan toplumun karşısına çıkabilecek bir felaket ya da olağandışı bir durum karşısında tarih kitaplarını inceleyerek geçmişte bu tür bir durumla karşılaşan toplumların ne yaptığını araştırmak boşunadır. Çünkü “Bir Hristiyan için başvurulması gereken ilk tarih kitabı *İncil*’dir.” (Özlem, 2018: 38). Müslüman toplumlarda ise esas başvuru kitabı Kur’an-ı Kerim’dir. İslam dünyasında tarih anlayışını ve tarih felsefesini vücuda getiren kişi ise İbn Haldun’dur.

İbn Haldun (1332-1406) Tunus’ta doğmuş, ömrünün ilk 20 senesini Tunus’ta Kur’an ezberlemek ve ilim tahsil etmekle geçirmiş daha sonra siyasi ve idari işlerle meşgul olup kadılık ve müderrislik gibi görevler de yapmıştır. (Uludağ, 2020: 15). Uzun yıllar süren ilim ve hayat tecrübesi neticesinde günümüzde *Mukaddime* olarak bilinen *el-İber* isimli eserini 1375-83 yılları arasında kaleme almıştır. *Mukaddime, el-İber*’in giriş bölümünü oluşturmaktadır. İbn Haldun 14. yüzyılda yazdığı bu eseri ile

İslam coğrafyasında sosyolojinin kurucusu sayılacak ve 19. yüzyıla kadar batılı birçok sosyoloğu birtakım konularda önceleyecektir (Uludağ, 2020: 118-127).

İbn Haldun Mukaddime'nin konusunu şu şekilde belirtir: “Mukaddeme: Tarih ilminin fazileti, tarihte takip edilen usullerin tahkiki ve tarihçilerin hata ettikleri noktalara temas edilmesi hakkındadır.” (İbn Haldun, 2020: 161). Mukaddime Allah'ı ve İslam peygamberi Hz. Muhammed'i anarak başlar ve hemen ardından bir ilim olarak nitelendirdiği tarihi tanımlamaya girişir. İbn Haldun eskiden beri süregelen tarihin çift anlamlılığını belirtir ve tarihi batın ve zahiri olarak ikiye ayırır. Zahiri tarih insan eylemlerini, toplumların hareketlerini, göçlerini, kültürlerini, dünyada gelişip yayılmalarını ve yok olup gitmeleri ile ilgilenmektedir. Bu zaten antik çağdan beri bilinen ve basit bir şekilde uygulanan klasik tarihçiliktir. İbn Haldun ise tarihin bir iç yüzü (batın) olduğunu belirtir. “Batın (içyüzü) itibariyle tarih; düşünmek, hakikati araştırmak ve olan şeylerin (vekayii) sebeplerini bulup ortaya koymaktır” (İbn Haldun, 2020: 158). Bu durumda zahiri (klasik) tarih İbn Haldun için sosyolojinin, batın (gizli) tarih ise tarih felsefesinin konusudur.

İbn Haldun klasik tarih bilimi ile kültür döngüsü anlayışını geliştirmiştir. Kültür döngüsü, uygarlıkların ya da kültürlerin canlı bir organizma gibi doğup, büyüyüp, gelişen ve ömrünü tamamladığında ölen varlıklar olarak ele alınmasıyla geliştirilmiş bir kuramdır (Aysevener, 2021: 29). Bu kuram aynı zamanda günümüz modern sosyolojisinin de temelini oluşturmaktadır.

İbn Haldun günümüzde sosyoloji olarak adlandırılan toplum bilimine Mukaddime'sinde “umran ilmi” adını vermiştir. Bu ilim tarihte doğup, gelişip, yok olan toplumlar ve kültürler için katı bir yasalılık ihtiva ettiği için döngüsel bir tarih anlayışı ile geliştirilmesi akla uygun düşmektedir. Çünkü İbn Haldun'a göre her uygarlık canlı bir organizma gibi benzer süreçlerden geçecek ve kaybolacaktır. Döngüsel tarih anlayışı içinde geliştirilen bu kuram ise genel geçer olması gerekmekte ve her dönemde her kültür ve uygarlık için geçerli olmak zorundadır. İbn Haldun'un buradaki amacını şu şekilde fark edebiliyoruz: bir döngüsellik içinde gerçekleşen evrendeki değişmez düzeni ve yasalılığı topluma uyarlayabilmek (Özlem, 2018: 46).

Bunu yapabilmek için de tarih ilmini iyice anlamak ve onu belirli bir bilimsel metodoloji ile kavrayabilmek, kullanışlı bir hale getirmek gerekmektedir. İbn Haldun bu durumu şu şekilde dile getirerek tarih ilminin pragmatik yanını da ortaya çıkarır:

Malum olsun ki tarih ilmi; gayesi şerefli, faydaları pek çok ve usulü gayet önemli olan bir (disiplin ve) fendir. Çünkü bu ilim, geçmişteki kavimlerin ahlakı, nebilerin gidişatı, hükümdarların devletleri ve siyasetleri ile ilgili hallere bizi vakıf kılar. Din ve dünya hallerinde, maksadı örnek(ibret) almak olan kimsenin temin edeceği fayda bu suretle tamamlanmış olur (İbn Haldun, 2020: 165).

İbn Haldun tam da yukarıdaki alıntıda bahsettiği gibi kendi sosyoloji kuramını geliştirmek ve desteklemek için tarih ilmine ve tarih bilgisine ihtiyaç duymaktadır. “Umran ilmi” içinde öne sürdüğü ya da süreceği savlar için tarih destekleyici ve doğrulayıcı argüman örnekleriyle doludur.

Buraya kadar kısaca incelediğimiz dönemseller tarih görüşleri modern dönemi ve sonrasının tarih anlayışlarını anlamak açısından önemli ve gereklidir. Antik Çağ ve Özellikle Orta Çağ’da öne sürülen tarih görüşleri hem daha sonraki dönemlerin görüşlerini etkilemiş hem de onlara kaynak ve zemin oluşturmuştur. Ayrıca tarih felsefesinin, insanlık tarihi felsefesine nasıl evrildiğini görebilmek için bu öncü dönemlerin ele alınması gereklidir. Modern Dönem ve Aydınlanma Dönemi’nin tarih görüşleri ve buna bağlı olarak gelişen insan anlayışları sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

1.3. Aydınlanmacı Tarih Felsefesi ve Herder’e Etkileri

Aydınlanma’nın hem bir kavram ve olgu olarak hem de bir tarihsel dönem veya süreç olarak birçok farklı tanımları yapılmıştır. Bu tanımlamalar aydınlanmanın çeşitli yönlerine işaret ederek onu daha açık bir hale getirmeye, daha kesin bir şekilde ortaya çıkarmaya çalışır. Tıpkı aydınlanma faaliyetlerinin dünyayı daha kesin ve rasyonel bir şekilde anlamlandırma çabaları gibi. Bunların yanı sıra aydınlanma için, dünyayı açıklamada akli saf dışı bırakan her türlü eyleme ve düşünceye karşı olan ideolojik bir tutum, bireyin ya da toplumun bilimsel bilgiyi elde etmesi ile yaşadığı deneyim olarak kabul edilen daha özel tanımlamalar da yapılabilir (Cevizci, 2017: 11-12). Ayrıca aydınlanma, teknik gelişmeler sayesinde uluslararası etkileşimin artması sebebiyle her türlü bilginin genişlemesi ve yayılması ile bireylerin veya bütün toplumun dünya karşısında siyasi, dini, ahlaki tutumlarının değişmesi olarak da tanımlanabilir. Buna

imkân sağlayan şey ise tüm insanlığa verili olan ve ilkece aynı çalışma prensiplerine sahip olan akıldır (Tanilli, 2020: 87). Kùltürler her ne kadar tarihsel dönemlere ya da coğrafyaya göre değişiklik gösterse de akıl her toplumda aynı ortak ilkeler doğrultusunda çalışır. Avrupa’da, özellikle 17. ve 18. Yüzyıllarda aklın evrenselliği sayesinde birbirlerinden etkilenen uluslar Aydınlanma’nın hayata geçmesini sağlamışlardır. Aydınlanma kavramı yukarıda verilenleri ve daha fazla anlamı içinde barındırabilecek bir yapıya sahiptir (Cevizci, 2017: 47-48).

Konumuzun sınırları gereği biz burada Aydınlanmayı, Avrupa’da 17. Yüzyılın son çeyreğinden 18. Yüzyılın sonlarına kadar uzanan dönem (Cevizci, 2017: 11-12) aralığı olarak ele alacağız. Bunun yanı sıra bu dönemin “Aydınlanma Dönemi” olarak kabul görmesinin bir başka nedeni ise Fransız düşünür Voltaire gibi Aydınlanma hareketine mensup entelektüellerin kendilerinin “Aydınlanma çağında yaşadıklarını düşünmesi” (Dan Edelstein’den akt. Gottlieb, 2021: 333) dir. Ayrıca Alman Filozof Immanuel Kant (1724-1804)’ın 1784 yılında yayımlanan *Aydınlanma Nedir?* adlı makalesi de farklı ulusların içinde buldukları dönemde bir aydınlanma deneyimlediklerinin ve bunun farkında olduklarının göstergesi niteliğindedir. Bu farkındalığın aydınlanma faaliyetlerinin hızlanmasına ve güçlenmesine neden olduğunu, aydınlanma fikrinin buradan bütün Avrupa’ya yayıldığını ve hatta aydınlanma karşıtlarının ortaya çıkıp aydınlanma hareketine ciddi eleştiriler getirdiklerini görüyoruz. Aydınlanma düşüncesine karşı geliştirilen fikirlerden biri de tarih anlayışı bağlamında aydınlanmanın *ilerlemeci* tarih fikrine karşı Herder tarafından kısmen metafizikten arındırılmış olduğu ileri sürülerek geliştirilmiş romantik bir tarih felsefesidir. Bu konu ikinci bölümde detaylıca incelenecektir.

Aydınlanma döneminde tarih ve tarih felsefesinin ciddi bir yer işgal etmesinin sebebi insanlık tarihini, insanı ve insan doğasını bir bütün olarak kavrayabilmektir. Bir aydınlanma düşünürü için insanlığın kökenini, tarihini ve gelişim sürecini teolojik açıklamalardan farklı olarak pozitivist bir bakış açısıyla bilmek insanlığa ve insanlığın gidişatına yönelik soruların cevaplandırılmasına yardımcı olacaktır. Bununla birlikte aydınlanmanın amaçlarından biri olan insanın ve doğanın özüne ilişkin sorular da tarih felsefesi sayesinde açıklığa kavuşabilecekti. Bu nedenle Aydınlanma Dönemi tüm insanlığın bir bütün olarak birikimlerinin araştırılıp ortaya koyularak sorgulandığı bir dönem olmuştur (Çiğdem, 1993: 40).

Aydınlanma Dönemi'nde tarih felsefesi artık insana, insan aklına, insan aklının tarihi seyrine daha fazla eğilmiştir. Bu durum tam anlamıyla “İnsanlık Tarihi Felsefesi”nin ortaya çıkışına zemin hazırlar ve bu terimin kullanılmasına da tanıklık edilir. İnsanlık tarihi felsefesi insanı tarihsel bağlamında bir bütün olarak ele alır. Bu bütüncül tutum tam olarak felsefi nitelikte bir tutumdur. Bu açıdan tarih artık sadece tekil olayları; savaşları, siyasal olayları, kahramanları, kralları ya da belli ulusları değil tüm insanlığı, başlangıçtan bugüne kadar geçen tüm süreci bir bütün olarak ele almaktadır.

İnsanlık tarihi “toplum bilimlerinin ve tarih disiplininin toplumsal gerçekliği uzmanlık alanlarına ‘bölerek’ incelemesinin özürlerini onaracak bir bilimsel çalışma alanıdır.” (Şenel, 2006: 18). Aydınlanma Dönemi'nin ve aydınlanma olgusunun en önemli unsurlarından biri olan ilerleme fikri ise bir bütün halinde ancak insanlık tarihi/insanlık tarihi felsefesi ile açık bir halde görülebilecektir. Aydınlanma döneminin entelektüelleri de insanlığın arkasında bıraktığı tarihe ve o günlerde içinde buldukları genel atmosfere bakarak kendilerinin rahatlıkla bir aydınlanma çağında olduklarını söyleyebilmişlerdir. Bu tezlerini desteklemek için hem teknolojik hem de sosyo-politik yeterince argümanları vardır.

İlerleme düşüncesi insanlık tarihine bakıldığında rahatlıkla kabul edilebilir bir fikirdir. İlkel bir yaşamdan medenileşmeye, basit sosyal ilişkilerden toplumsal kurumların oluşturulmasına, yokluk durumundan maddi bir uygarlığın inşa edilmesine, özetle insanlığın geçmişte olduğundan daha iyi bir yere doğru gidiyormuş gibi görünmesiyle ortaya çıkan ilerleme fikri Aydınlanma Dönemi'nde birtakım isimlerin müdahalesiyle kuramsal bir yapı kazanır. İlk Fransız aydınlanmacısı olarak kabul edilen Fontenelle (1657-1757) ilerleme fikrini bazı esaslara bağlamış ve ilerleme düşüncesi ile insanlığın geçmişinde kalan her türlü boş inanç ve düşünceden arınması gerektiğini söylemiştir (Cevizci, 2017: 180).

Fontenelle'ye göre geçmiş doğa üstü olaylarla, peri masallarıyla ve hurafelerle doludur ve neredeyse bütün insanlığın zihni henüz çocukken bu saçmalıklarla kirlenmiştir. Fakat bilimsel temelli ve hakikati göstermeye çabalayan bir tarih insanlığın sağlıklı bir şekilde ilerlemesine yardımcı olacaktır. Tarihin insanlığa en büyük yararı ise insanlığın geçmişindeki tecrübelerini, deneyimlerini aktarabilmesi ve bilgi birikimini

sürekli bir sonraki nesle kolayca devretmesidir. Bu anlamda bir tarih anlayışı gelecek nesilleri geçmişten daha avantajlı konuma getirir (Cevizci, 2017: 181). Tarihin buna benzer bir yararını daha Voltaire *Encyclopedie*' de şöyle dile getirir: “Tarihin sağladığı avantaj, bir devlet adamının, bir yurttaşın, yabancı ülkelerdeki yasalar ve törelerle kendi yasalarını ve törelerini karşılaştırma olanağı sağlamasıdır” (Voltaire, 2000: 276). Bu sayede toplumlar hem kendi tecrübelerinden hem de başka ulusların geçmişlerinden ders çıkarabilir, geçmişte düşülen hatalardan haberdar olarak daha temkinli davranma imkanı bulur.

Tarihin bir bilgi kaynağı olarak görülmeye başlandığı bu dönemde tarih aydınlanmacılar için dikkat çekici bir alan olmaya başlamıştır. Örneğin Alman Aydınlanmacılarından biri olan Christian Thomasius (1655-1725) tarih bilgisinin geçmişe dair yanlış bilgilerden ve önyargılardan kurtulmak için aydınlanmacı insana yardım edebileceğini ve tarih bilgisinin aydınlanmaya hizmet edebileceği düşüncesini dile getirir (Özlem, 2017: 62). Tarih sadece Aydınlanmaya veya *ilerlemecilik* fikrine değil insanlık tarihi alanında Aydınlanma Dönemi'nin bir diğer önemli düşüncesi olan hümanizm (hümanite) fikrinin gelişmesine de hizmet etmiştir.

Tarih ve tarih felsefesinin Aydınlanma Dönemi'nde önem kazanmasının bir başka sebebi de aydınlanmacıların insanlık için bir kimlik belirleme isteğidir. Bu bakımdan Aydınlanma Dönemi'nde tarih felsefesi, insanlığın tarihini incelerken bizzat insan eylemlerini ve insan doğasının muhtemel yasalarını tespit etmesi bakımından önemli görülmüştür. Bu ve bunun gibi insana dair tespitler Aydınlanma Dönemi'nden önce ağırlıklı olarak dinler tarafından yapılmaktaydı. Fakat 17. Yüzyıl ile laikleşmeye başlayan aydınlanmacılar artık insanı ve evreni seküler bir kavrayışla tanımlamaya başladılar. Tarih ise onların bu seküler faaliyetlerine yardım eden bir disiplin olmaya başlamıştır.

Aydınlanma Dönemi entelektüellerinin genel karakteristiğine baktığımızda onlar ilerlemeci tarih anlayışının bilinci ile iki şeye özlem duyar gibidir. Bunlardan birincisi insanlığın bir parlama noktası olarak gördükleri Antikite (Antik Yunan) diğeri ise gelecekte bir yerlerde insanlığı bekleyen *Altın Çağ*. Bu türden bir tarih anlayışına göre insanlık belirlenmiş bir istikamette seyretmektedir. Fakat aydınlanmacıların gözden kaçırdıkları nokta belirlenmiş olanın tarihsel istikamet değil bizzat kendi elleriyle,

kendilerince form verdikleri insan doğasıdır. Aydınlanma yüzyıllarında insan üzerine yazılmış her eserle, insan üzerine söylenmiş her söz ile dinlerin elinden kurtardıkları insanın doğasına kendilerince bir form vermişler ya da halihazırda orada sabit duran formu gün yüzüne çıkarmaya çabalamışlardır. Tarih ise işte bu her zaman ve her yerde, tarihin her döneminde değişmez olarak kabul edilen insan doğasına uydurulmaya çalışılmıştır. Tespit edilmiş ve belirlenmiş insan doğası, tarihin, dolayısıyla geleceğin, öngörülebilir bir yapısı olduğu algısını yaratmıştır. Bu durum tarih felsefesi için kabul edilebilirdir fakat tarih biliminin gelişmesini sekteye uğratmıştır.

Collingwood bunun nedenini geçmişten kalan tözcülük anlayışı olarak dile getirir: “Onsekizinci yüzyıl tarihinin felsefi devrimin tüm semeresini alarak bilimsel olmasını engelleyen, Aydınlanma’nın bir insan doğası bilimi arayışında örtük olarak bulunan, farkedilmemiş bir tözcülük kalıntısıydı.” (Collingwood, 2010: 132-133). İnsan doğasına bağlı olarak üretilen tarih tasarımları ister çizgisel olsun ister döngüsel olsun her zaman canlı doğanın öngörülemezliği ilkesi ile karşı karşıyadır. İnsan doğasının sınırlarını belirlemek ve hareketini bir şablon haline getirmek, dolayısıyla tarih anlayışını da gizli bir kalıba göre tasarlama hatasını ortaya çıkarır. Oysa insanlığın tarih içindeki seyri her an sürekli değişen sonsuz olasılıklardan birinin gerçekleşmesi ile devam etmektedir.

Birbirine bağlı olarak insanın doğası tarihin seyrini, tarihin seyri de insanın doğasını ve insanlık tarihini değiştirir. Fakat 18. Yüzyıl filozoflarının değişmez insan doğası fikrinden kaynaklanan idealist atmosfer ve içinde buldukları parlak dönemin de coşkusu ile insanlığın stabil bir şekilde stabil bir tarihte ilerlediği düşüncesini getirmiştir. Collingwood bu hatalı görüşün insanlığın tüm sorunlarının çözüldüğü gelecekteki bir ütopya fikrini doğurduğunu tespit eder (Collingwood, 2010: 136).

Tarih, Antik Yunan’da Aristoteles tarafından şiirin altında konumlandırılmış bir uğraşı alanı, Orta Çağ’da Hristiyanlığın savunulması için kullanılan bir araç ve İbn Haldun’un takdimi ile faziletli bir ilim olmuş daha sonra Vico ile yararlı bir bilim olarak karşımıza çıkmıştır. Aydınlanma ile ilk defa “Tarih Felsefesi” ismi zikredilmiş ve tarih epistemolojik anlamda yararlı bir disiplin olarak aydınlanma filozoflarının gündemine girmiştir. Bu döneme kadar çeşitli tarih anlayışları ile birçok farklı tarih tasavvuru geliştirilmiş ve tarih felsefesinin içeriği zenginleştirilmiştir. 18. Yüzyıla gelindiğinde

tarih bir takım idealist görüşler neticesinde insan doğasına indirgenmeye çalışılmış bu da ciddi anlamda bir tarih biliminin ortaya çıkmasını geciktirmiştir. Fakat bu durum Alman Filozof Herder ile karşımıza “İnsanlık Tarihi Felsefesini” çıkaracaktır.

İngilizce’de 18. Yüzyıl felsefesine işaret eden terim “enlightenment” iken Almanca’da ise bu dönemi kastetmek için “aufklärung” terimi kullanılmıştır. Bu terim havanın aydınlanması veya bir uyku ya da bilinçsizlik halinden uyanmak, bilinçli hale geçmek anlamına gelmektedir (Cevizci, 2017: 14). Alman aydınlanmasının zirve ismi sayılan Kant’ın öğrencisi ve dostu “Genç Herder kendi çağının ayırt edici özelliğini belirtirken, onu ‘ışıklandırılmış yüzyılımız, bu en aydınlık yüzyıl’ olarak adlandırmaktadır” (Hof, 2017: 4). Ne var ki Aydınlanma’nın ışığı Avrupa’da en son Almanları aydınlatmış, onun öncesinde İngiltere ve daha sonra Fransa aydınlanmayı idrak etmiştir. Aydınlanma akımı Almanya’ya İngiltere ve Fransa’dan çeşitli yollarla geçmiştir. Bu bakımdan özgün bir Alman Aydınlanması’ndan bahsetmek eleştiriye açık bir konudur. Macit Gökberk Aydınlanmanın karakterini ülkelere göre şu şekilde özetler: “Aydınlanma İngiltere’de daha çok deneycidir, Fransa’da daha çok rasyonalisttir, Almanya’da da daha çok mistik-rasyonalisttir” (Gökberk, 2020: 376).

Alman Aydınlanması’nı ve romantizmini daha iyi anlayabilmek için Alman insanının bazı önemli özelliklerini göz önünde bulundurmakta yarar var. Almanya’ya özel bir ilgisi olan İsviçre’li edebiyatçı yazar Madame de Stael (1766-1817) “Almanya Üzerine” adlı geniş hacimli eserinde Almanların karakterinin zekadan ziyade hayal gücü ile belirlendiğini söyler (Stael, 2017: 22). Bu duruma etki eden faktörün ise o dönemin siyasi atmosferi olduğunu bildirir (Stael, 2017: 20). Ve bu fikrini değerli gördüğü bir Alman yazardan, J. P. Richter’den yaptığı bir alıntı ile destekler: “Richter şöyle demiştir: ‘Denizler İngilizlerin, karalar Fransızların, Hava da Almanların egemenliğindedir.’” (Stael, 2017: 20). Bu benzetme Fransa’da eyleme geçirilip devrim ile sonuçlanan aydınlanma hareketlerinin Almanya’da teoride kalması olarak yorumlanabilir. Nitekim Alman Aydınlanması Alman Entelektüelleri arasında görece daha yumuşak bir havada cereyan etmiştir diyebiliriz. Bunun nedeni Alman Aydınlanması’nın Fransa’daki kadar siyasi ağırlıklı olmamasıdır. Çünkü üzerlerinde yönetim baskısını hisseden Alman aydınlanmacıların siyasi konulardan bilerek uzak durduğu düşünülür. “Almanya’da yönetimin baskıcı gücü aydınların ister istemez çekinik kalması sonucunu getirmiştir.” (Timuçin, 2008: 12).

Bu durum o döneme has bir istisna mı yoksa Almanların genel karakteri mi olduğu daha detaylı bir araştırmanın konusudur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ise insan doğasının ve tarihin birbirini değiştiren yapısını göz ardı etmemektir. Fakat Madame de Stael Almanları dinin “yüreklerin ta derinliklerine kadar işlemiş” ve özgürlük aşkının hiç gelişmediği bir toplum olarak nakleder (Stael, 2017: 27). Ayrıca “Almanlar hal ve gidiş bakımından her şeyin kendileri için önceden çizilmiş olmasını” (Stael, 2017: 29) isteyen insanlardır. Herder’in tarih felsefesi Madame de Stael’in bu önermesini doğrular yapıdadır.

Alman entelektüellerinin düşüncelerini yeterince cesur bir şekilde ifade edememelerini yine bir Alman olan edebiyatçı Heinrich Heine *Almanya’da Din ve Felsefesinin Tarihi Üzerine* adlı eserinde şöyle dile getirir: “Alman alimlerin çoğunu, kendilerini din ve felsefe hakkında popüler bir biçimde ifade etmekten alıkoyan şey yeteneksizlik değil. Zannımca bunun sebebi, düşüncelerinin halka paylaşmaya cesaret edemedikleri sonuçlarından duydukları korku.” (Heine, 2017: 22) dur. Bu korkuya sebep olan ruh halinde Almanya’nın Reformasyon’un beşiği olması önemli bir etkidir. Reformasyon ile birlikte büyük din akımının yarattığı uzun yıllar süren kargaşa dönemi Almanya’nın Avrupa’da başlayan büyük kültür sürecine katılmasını geciktirmiştir (Gökberk, 2020: 409).

Felsefe tarihine baktığımızda Alman Aydınlanması’nın ilk kaynağı olarak karşımıza çıkan isim on yedinci yüzyıl rasyonalizminin önemli figürlerinden biri olan Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716)’dir. Leibniz dünyaya geldiğinde dönemin Almanya’sı, Avrupa’nın büyük güçleriyle 30 yıl sürmüş çok şiddetli savaşların son yıllarını yaşıyordu, “Otuz Yıl Savaşları biterken Almanya’da doğan kuşağın düşünsel yaşamını da büyük ölçüde şekillendirecekti” (Antognazza, 2013: 17). Nitekim hem imparatorluklar düzeyinde gelişen bu savaşlar hem de Hristiyan mezheplerinin (Katolikler ve Protestanlar) bölünmesiyle uzun süre devam eden din savaşları Leibniz’in düşüncelerini kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Leibniz öncelikle Avrupa’da olmak üzere Dünya çapında bir uyum fikri geliştirmiştir:

Leibniz’in Aydınlanma planının ölçeği, pratikte tasarlandığı ölçüde, yalnızca dünya siyasetinden çıkarılabilir. Nihayetinde amaçladığı şey, kendine özgü yaşam tarzlarını korurken, aynı zamanda bütün anlamında büyük bir görevi yerine getirmesi gereken dünya halklarının evrensel bir uyumdur (Brockdorff, 2021: 17).

Leibniz'in bu "halkların uyumluluğu" fikrinin küçük ölçekli bir çeşidine ise meşhur eseri olan Monadoloji'de rastlıyoruz. Leibniz burada *monad*ları dışarıdan bir etkiyle edilgen/ yönlendirilebilir olmayan kendi iç dinamikleriyle hareket eden ve fakat birbirleriyle uyumlu bir şekilde hareket edebilen basit cevherler olarak tanımlar. Bunu dünya halkları ölçeğine büyüttüğümüzde ise kendi özgün yapılarını koruyan ama aynı zamanda da diğer bütün dünya halklarıyla birlikte uyum içinde yaşayan halkaların oluşturduğu bir dünya fikrine erişebiliriz. Böyle bir dünya düşüncesi ise Leibniz'in içinde yaşadığımız bu dünya için söylediği "mümkün dünyaların en iyisi" fikriyle örtüşmektedir. İçinden çıktığı dönem göz önünde bulundurulduğunda Leibniz'in bu tür düşüncelere, dünyaya dair bu tür tasavvurlara sahip olması normaldir. Buna benzer bir fikir daha sonra Leibniz'den de etkilenmiş olan Herder'de görünecektir. Herder halk milliyetçiliğinin fikir babası olarak halkların kendi özel farklılıklarıyla birlikte insanlık tarihindeki seyrini açıklamaya çalışacaktır.

Alman aydınlanması Leibniz'den sonra Christian Thomasius (1655-1728) ve Christian Wolff (1679-1754) ile daha da yayılmaya başlar. Thomasius Almanya'daki üniversitelerde o zamana kadar sürdürülen Latince eğitim geleneğini değiştirmek, Almanca dilinde eğitim yapılmasını sağlamak için girişimlerde bulunmuş fakat başarılı olamamıştır. Bunu daha sonra Wolff başaracaktır (Gökberk, 2020, 410-411). Dönemin Almanya'sında üniversitelerde Almanca yerine Latincenin kullanılması Almanya'nın Orta Çağ ile olan bağlarının henüz tamamen kopmadığının bariz göstergelerinden biridir. Ayrıca Almancanın felsefe yapmaya uygun olup olmadığı da dönemin tartışma konularından biridir. Bu nedenle "Wolff'un matematik, fizik, felsefe derslerini Almanca vermesi Aydınlanma çağı için çok önemlidir" (Brockdorff,2021: 20). Hegel, Wolff'un felsefesini "Leibniz'in felsefesinin kılı kırk yararcasına sistematik hale getirilişi" olarak tanımlar ve Wolff bu felsefesinin tüm spekülasyon öğelerini çıkarıp atmıştır (Hegel, 2021: 310-311).

Leibniz'den etkilenen ve onun izinden giden bir başka Alman Aydınlanma Düşünürü ise bir belediye başkanının torunu ve Lutheryen bir papazın oğlu olan Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) 'dir. Lessing'in kafasındaki Aydınlanma düşüncesi evrensel ölçekte ve insanlık tarihi ile eş zamanlı olarak uzun vadeli. "Leibniz'in evrim teorisini tüm insanlığın gelişimi ve eğitimi için kullanmak istemiştir" (Brockdorff,2021: 44). Bu amacını *İnsan Soyunun Eğitimi* adlı eserinde dile getirir.

Eserinde insanlığın Tanrı tarafından aşamalardan geçirilerek yavaş yavaş eğitildiğini savunur. Bu eğitim vahiy yoluyla gerçekleşmekte ve tıpkı insan soyunun gelişimine uygun olarak basit bir eğitimden daha karmaşık bir eğitime doğru ilerlemektedir. Bu eğitimi Tanrı dinler ile ve peygamberler aracılığıyla tüm insan soyuna vermektedir ve Tanrı eğitime ilk olarak İsrail kavminden başlamıştır (Lessing, 2011: 93).

Tanrı bizzat planladığı bu eğitim ile insanlığı sonuçta mükemmeliyete kavuşturacaktır fakat bu sonuca ulaşmak için insanlık üç aşamadan geçecektir. Bunlar çocukluk çağı, gençlik çağı ve “görevini tek başına yapma yeteneğine sahip” (Brockdorff, 2021: 50) olduğu olgunluk çağı’dır. Lessing’in bu eseri teolojik yapıları bir insanlık tarihi felsefesini anımsatmaktadır. O, insanlığın yeryüzündeki tarihsel seyrini tanrısal bir plan dahilinde açıklar. Bunu yaparken de bu sürecin hem başını hem de sonunu öngörü olarak bildirir. İnsanlık, tarihte, tanrısal iyilik eşliğinde en iyi sonuca, büyük hakikate doğru ilerlemektedir. Bu ilerleyiş sırasında insanlığın başına kötü şeyler gelebilir, bazı kavimler bu ilerlemede önde bazıları arkada kalabilir fakat bunlar Tanrı’nın planı dahilinde insan soyunun eğitiminin bir parçasıdır (Lessing, 2011: 95-96).

Nitekim Lessing’in Leibniz’den devralıp geliştirdiği bu düşünceleri kendisinden on beş sene doğan çağdaşı Herder’i de önemli ölçüde etkileyecektir. Herder, Lessing’in bu düşünceleri ve çalışmalarına halef olmuş (Brockdorff, 2021: 71), Aydınlanma’nın ruhuna uygun olarak fakat geniş bir hayal gücü ile onun düşüncelerini devam ettirmiştir. Bununla birlikte Herder bir süre sonra aydınlanmadan kopacak, romantik bir karaktere bürünecek, hatta politik romantizmin kurucu babalarından biri sayılacaktır (Beiser, 2021: 300).

Katı bir rasyonalizme dayanan Aydınlanma’nın “dogmatik” cephesinden ciddi bir kopuş da felsefede yeni bir dönemin başlangıcına ön ayak olan Immanuel Kant tarafında yaşanır. Kant’ın meşhur *Aydınlanma Nedir?* (30 Eylül 1784) adlı makalesi Berlin’de toplanan bir grup aydınlanma düşünüründen Johann Friedrich Zöllner’in sorusu üzerine yayınlanmıştır ve Kant makalesinde Aydınlanma’nın insanlığın kaderi olduğunu savunmuştur (Kuehn, 2017: 289). *Aydınlanma Nedir?* makalesi *Salt Aklın Eleştirisi*’nden üç sene sonra yayımlanmıştır. Bu tarihte Kant eleştirel felsefesini çoktan geliştirmeye başlamıştır. Kant bu yazısında yaşadığı dönemi aydınlanmış olarak görmez

fakat insanlığın evrensel olarak aydınlanmış olacağı bir çağa doğru giderken yaşanan bir ara Aydınlanma Dönemi olarak görür. Kant aydınlanmadan mahrum kalan toplumdandır; konfor alanından çıkmak istemeyen, bir takım insani otoritelere ve kurumlara karşı korku besleyen, aklını kullanma cesareti gösteremeyen insanları sorumlu tutar. Buna göre aydınlanamamanın sebebi insanlardır fakat aydınlanmanın tek çaresi ise yine başka insanlardır. Dolayısıyla insanlık tarihi açısından bakacak olursak insanın belli bir döneme kadar aydınlanmamış olması da ve belli bir dönemde (18. Yüzyılda) aydınlanmayı yaşıyor olması da Kant'ın *Aydınlanma Nedir?* metnine göre insanın bizzat kendi sorumluluğundadır.

İnsanın kaderi bu anlamda kendi ellerindedir diyebiliriz. Bu durum Kant'ın düşüncesinde insanın özgürlüğü ile ilgili sorulara kısmen bir cevap olabilir. Aynı durumu Lessing'in düşüncesine göre kıyasladığımız zaman insanın belli bir döneme kadar aydınlanmamış olması ve o malum yüzyılda aydınlanmayı yaşamış olması Tanrı'nın planı dahilindedir. Bu bağlamda Lessing'in düşüncesinde insanın tam anlamıyla bir özgürlükten mahrum olduğu anlamı örtük olarak bulunur. Kant *Aydınlanma Nedir?* metninde insanın aydınlanma için gerekli olan ergin olamayışına ilişkin din odaklı konular üzerinde durduğunu belirtir:

Burada aydınlanmanın yani insanın kendi kabahati sonucunda karşı karşıya bulunduğu olgun olmayış ya da kendi sorumluluğu sonucu düştüğü ergin olmayış durumundan kurtuluşunun odak noktası olarak din konularını belirlemeye çalıştım. Çünkü bilimler ve sanatlarla ilgili olarak yöneticilerimizin bu konular üzerinde söz sahibi olma ve koruyuculuk yapma rolü oynamaları çıkarlarına uygun düşmez; ikinci olarak din bakımından ergin olmayış her şeyden daha çok tehlikeli, zararlı ve onur kırıcıdır (Kant, 2015: 3-4).

Fransa'daki kadar sert olmasa da Kant'ın eleştirel felsefesinde bu *Aydınlanma Nedir?* adlı makaleyi küçük bir din eleştirisi olarak sayabiliriz. Aydınlanma akımı İngiltere'de liberalizm, Fransa'da materyalizm, Almanya'da ise romantizm ve idealizmin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylelikle Alman Aydınlanması, Alman İdealizmi'ni doğurmuştur.

Alman İdealizminin felsefi nedeni, Kant'ın, David Hume (1711-1776)'un şüpheliğini fark etmesiydi (Dudley, 2021: 16). David Hume'un hem ampirizm hem de dogmatikliğe varan rasyonalizm eleştirileri Kant'ı “dogmatik uykusundan” uyandırıp on sene boyunca sessizliğe gömecekti. Kant bu uyanışın ardından o zamana kadar yazdığı

eserlerin Hume'un dogmatik rasyonalizme karşı yıkıcı eleştirileri karşısında bir anlam ifade etmediğini anlamış ve eleştirel felsefesini inşa etmeye başlamıştır (Dudley, 2021: 26-27).

Bu dönemde 1781 yılında *Saf Aklın Eleştirisi*, 1788'de *Pratik Aklın Eleştirisi* ve 1790'da ise *Yargı Gücünün Eleştirisi* yayımlanır. Kant'ın eleştirel felsefesi aşırıya kaçan metafiziğe karşıdır. İnsan aklını ve insanın sınırlarını belirlemek ya da en azından belirlemeye çalışmak için geliştirilmiştir. Bu bağlamda Kant insanın üç farklı yönüne atıfla üç soruyu dile getirir: Ne bilebilirim? Ne yapabilirim? Ne umabilirim? Kant bu sorularına, deneyimden kaynaklı olarak düşülebilecek her türlü yanılgıdan kaçarak ve dogmatik metafiziğe düşmeden kesinlikli bilgi içeren cevaplar arar (Heimsoeth, 2018: 66).

Herder işte bu Aydınlanma dönemi içinde hem Alman idealizmi hem de Alman romantizminin ortaya çıkıp geliştiği atmosferde yaşamış ve kendi insanlık tarihi felsefesini ortaya koymuştur. Herder'in tarih felsefesi esas olarak iki eserinde ortaya çıkmaktadır (*Ideen – This too*). Onun bu alandaki temel başarısı Aydınlanma düşüncesinin tarih felsefesi ile çelişen radikal fikir ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Herder'in anlayışına göre *tarihsicilik* hatalı bir yaklaşımdır. Tarihi, dolayısıyla insanlık tarihini ve insanlığı dönemlere ayırarak değerlendirmek sağlıklı olmayacaktır. Tarihi dönemler birbirlerine bağlı bir bütün halinde ilerlemektedir. Dolayısıyla insan da tekamülünün gereği her geçen zamanda zihinsel-fiziksel ve duyumsal bir gelişme ve değişme gösterse de özünde aynı olmalıdır (Forster, 2004: xxv).

İKİNCİ BÖLÜM

J. G. HERDER'İN HAYATI, ESERLERİ VE FELSEFESİ

2.1. Hayatı

Herder 25 Ağustos 1744 yılında Doğu Prusya'daki Mohrunge'de mütevazı bir ailenin ve okul müdürü olan pietist⁵ bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiştir (Copleston, 1989:203). Babasının dindar bir eğitimci olması ve onu dini anlamda özellikle pietizm ahlakına uygun olarak eğitmesi genç Herder'in erken entelektüel gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Herder özgün eğitimine yerel bir okulda Yunanca ve Latince ağırlıklı klasikleri okuyarak başlamış daha sonra Sebastian Friedrich Trescho adlı sert mizaçlı bir papazın evinde onun yardımcısı ve öğrencisi olarak eğitimine devam etmiştir. Bu papazın yanında kaldığı süre boyunca papazın geniş kütüphanesinden yararlanmış, genç yaşına rağmen çok ciddi bir akademik birikim elde etmiştir (Evigennis ve Pellerin, 2004: ix-x).

Daha sonra 1761-62 kışında Trescho'nun arkadaşı olan İsveçli bir cerrah tarafından Königsbergs'e tıp eğitimi alıp cerrah olmak üzere götürülmüş fakat eğitim için girdiği ilk ameliyatta bayılması sebebiyle tıp kariyeri sona ermiş, bunun üzerine ilahiyat fakültesine kaydolmuştur (Evigennis ve Pellerin, 2004: x).

Herder burada Kant'ın da arkadaşı olan Hamann ile tanışmıştır. Kant'ın yakın arkadaşı olan Johann Georg Hamann'ın (1730-1788) tavsiyesiyle yine Kant'ın arkadaşı ve yayımcısı olan Johann Jakob Kanter'in (1738-1786) kitapçısında çalışmaya başlamıştır. Bütün gün büyük bir öğrenme iştahıyla kitap okuyan Herder'in yeteneğini ve zekasını fark eden Kanter'in teşviki ve tavsiyesi üzerine Kant ona bir sınav yaparak Königsberg üniversitesinde verdiği derslere ücretsiz olarak kabul etmiştir. Üç yıl sürecek olan bu eğitim Herder açısından çok eğlenceli ve faydalı geçmiş, hatta bu süreçte onda bir Kant hayranlığı da uyanmıştır (Kuehn, 2017: 114).

Königsberg'de öğrenci olarak kaldığı yıllarda Herder'i en az Kant kadar etkileyen bir başka kişi ise Hamann'dır. Hamann da tıpkı Herder gibi dindar bir insandır ve Herder ile 1764 yılında bir ayinde tanışmış, Herder'in gelecek vadeden bir öğrenci

---

⁵ 17. Yüzyılda Protestanlık çerçevesinde ortaya çıkan bir din akımı. Dönemin Prusya'sında etkileri her alanda hissedilmektedir. Ayrıca Kant'da bir pietistti ve Herder ile olan dostluğunda bu ortak anlayışın da etkisi olmuştur.

olduğunu fark etmiş ona İngilizce ve İtalyanca öğretmiştir. Hamann'ın Herder'e yaptığı en önemli katkılardan biri de ona Shakespeare'i ve Ossian'ı tanıtmayı, halk edebiyatının önemini öğretmesidir. Bu katkıların daha sonra Herder'in felsefesi üzerinde ne denli etkili olduğu, dünya görüşünü nasıl belirlediği onun felsefi sisteminde somut olarak görülecektir (Sevim, 2008: 200-201).

Herder üniversite eğitimi sonrasında 1764 yılında Königsberg'den ayrılmış ve bir okulda öğretmenlik yapmak üzere Riga'ya gitmiştir. Fakat Herder, Riga'daki edebi ve politik atmosferden hoşnut olmayacak, hatta bir süre sonra iyice bunalarak Riga'dan kaçarcasına bir deniz yolculuğuna çıkacaktır. Herder'in bu deniz yolculuğu boyunca adeta bir meditasyon haline girerek yakaladığı fikirleri yüzünden bu yolculuk onun romantizminin başlangıcı sayılmıştır (Safranski, 2013: 9).

Kant, Herder Königsberg'den ayrılmadan önce ona "kitaplara çok kapanmamasını ve kendisini örnek almasını" salık vermiştir. Kırk bir yaşında ve sosyal bir kişiliğe sahip olan Kant, yirmi bir yaşındaki Herder'i utangaç, içine kapanık ve sosyal ilişkiler kurma kabiliyetinden yoksun biri olarak görmektedir (Kuehn, 2017: 120).

Fakat Kant'ın bu tespitiyle kıyasla Herder Avrupa'da birçok önemli felsefe ve kültür merkezini gezmiş; felsefe, sanat, bilim alanında dönemin önemli isimleriyle tanışma imkanı bulmuştur. Herder Riga'dan başladığı deniz yolculuğunda Hollanda ve İngiltere'yi geçerek Fransızca öğrenmek için gittiği Fransa'ya ulaşmış, burada toplam 6 ay kadar vakit geçirmiş, Paris'te bulunan önemli sanat koleksiyonlarını ve kütüphaneleri ziyaret etmiştir. Bunun yanı sıra Herder Paris'te daha sonra şiddetle eleştireceği Fransız Aydınlanma Filozofları ve *Ansiklopedistler*'in önemli isimlerinden olan Diderot ve d'Alembert ile de tanışmıştır (Evigennis ve Pellerin, 2004: xii).

Herder'in kendi yaşamına dair bu fırsatı yakalaması çocukluğunda tanıştığı İsviçreli cerrah münasebetiyle olmuştur. Alt-orta sınıf bir ailenin mensubu olan Herder'in bu türden statüler kazanması normalde mümkün gözükmemektedir. Herder çalışkan, zeki ve azimli olmasının yanı sıra aynı zamanda şanslı biridir. Nispeten yoksul bir ailede büyüyen Herder insanlar arasındaki eşitsizliği daha çocukken kavramış ve onun bu deneyimi her ne kadar somut olarak belgelendirilmemiş olsa da siyaset teorisine sirayet ettiği düşünülmüştür (Evigennis ve Pellerin, 2004: xviii).

Herder'in politik anlayışına göre tüm halklar ve kültürler insanlığın çeşitliliğini sağladığı için kendi içinde biriciktir ve bu nedenle hepsi ayrı ayrı değerlidir. Aynı zamanda insanlar arasındaki bu çeşitlilik tanrısal planın bir parçası olması bakımından da önemlidir. Bu düşünceler ile Herder'in genel felsefesi şekillenmiş ve bu düşünceler onu halk ve kültür milliyetçiliğinin öncüsü haline getirmiştir.

Herder'in fiziki coğrafya, astronomi, kültür ve dinler tarihine olan ilgisi gençlik çağlarında, Königsberg Üniversitesi'nde Kant'tan ders aldığı yıllarda başlamıştır. Bunun yanı sıra Kant genç Herder'e David Hume, J. J. Rousseau ve Leibniz gibi önemli filozofları tanıtmış ve onların felsefeleriyle ilgilenmesine de ön ayak olmuştur (Sevim, 2008: 197-198).

Kant'ın öğrencisi olan Herder üç yıl süren bu kısa ama verimli üniversite hayatında hem doğa bilimi hem metafizik konularını öğrenmiş, İngiliz Deneyciliği'ni, rasyonalizmi, sansualizmi içselleştirmiş, ayrıca *Rousseauculuk* gibi romantik akımlardan da etkilenmiştir. Herder'in gençlik dönemlerinde zihnine işlenen tüm bu fikirler ve duygular olgunluk döneminde kendisini gösterecek, onun sentezlenmiş felsefesini oluşturmasına katkı sağlayacaktır.

Herder'in felsefi tarzının ve fikirlerinin şekillenmesindeki önemli etkenlerden biri de bu bağlamda Kant'ın "eleştiri öncesi" dönemindeki düşüncelerine Kant'ın aksine sadık kalması ve bu düşüncelerin derin köklerini hayatı boyunca içinde taşımasıdır (Forster, 2018: 14).

2.2. Eserleri

Herder yakın dostu olan Hamann'ın tavsiyesi ile gittiği Riga'da ilk edebi yapıtlarını vermiştir: *How Philosophy Can Become More Universal and Useful for the Benefit of the People* (Felsefe Nasıl Daha Evrensel ve Halkın Yararına Olabilir?) (1765), *Fragments on Recent German Literature* (Son Alman Edebiyatı Üzerine Fragmanlar) (1767-68), *Critical Forests* (Kritik Ormanlar) (1769).⁶

Herder 1769 yılında görevinden istifa ederek Riga'dan ayrılmış ve önce Fransa'ya daha sonra Goethe ile tanıştığı Strasbourg'a gitmiştir. 1771 yılında yazdığı en önemli eserlerinden biri olan *Treatise on the Origin of Language* (Dilin Kökeni

⁶ Bkz. : <https://plato.stanford.edu/entries/herder/#LifeWork>

Üzerine) adlı eseri 1772 yılında yayımlanmış ve bu eserle Berlin Akademisi'nden bir ödül kazanmıştır. Herder bu eserinde insan dilinin kökenini Tanrı'ya değil kendi insani güçlerimize dayandırmış ve bu düşüncesiyle de okuyucularını şaşkınlığa uğratmıştır (Evigennis ve Pellerin, 2004: xv). Fakat yine de Herder'in genel sistemine bakıldığında o insanı dil yarattığı olarak tanımlayacak, konuşma kabiliyetinin oluşmasına imkan veren ağız, dil, diş, çene, ciğer ve boğaz yapısının ve genel fizyolojisinin Tanrısal plan dahilinde, doğa ana tarafından tasarlandığı fikri görülecektir.

Herder 1771–1776 yılları arasında Bückeberg'da vaizlik yapmış ve bu süreçte önemli bir makale olan *Too a Philosophy of History for the Formation of Humanity* (*İnsanlığın Oluşumu İçin Büyük Bir Tarih Felsefesi*, 1774) yayımlanmıştır. 1776 yılında ise Goethe'nin etkisiyle ömrünün sonuna kadar sürdüreceği Weimar'daki Lutheran din adamlarının Genel Müfettişliği'ne atanmıştır.⁷ Herder'in ölüm tarihi olan 1803 yılına kadar yayımladığı makale ve kitaplardan bazıları aşağıda sıralanmıştır.

- *On the Cognition and Sensation of the Human Soul* (*İnsan Ruhunun Bilişi ve Duyusu Üzerine*, 1778).
- *On the Spirit of Hebrew Poetry* (*İbrani Şiirinin Ruhu Üzerine*, 1782–1783).
- *Ideas for the Philosophy of History of Humanity: Alm. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (*İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler*, 1784–1791).
- *God: Some Conversations* (*Tanrı: Bazı Konuşmalar*, 1787).
- *Letters for the Advancement of Humanity* (*İnsanlığın İlerlemesi İçin Mektuplar*, 1793–1797).
- *A Metacritique on the Critique of Pure Reason* (*Saf Aklın Eleştirisi Üzerine Bir Metakritik*, 1799).

Bunlar arasında en önemli olan eseri *İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler* (*İdeeen*)'dir. Bu eser yirmi kitabın üç bölümde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Birinci bölüm “*Dünyamız yıldızlar arasında bir yıldızdır*” başlığı ile başlamaktadır. Başlıktan anlaşılacağı üzere Herder insanlık tarihini anlatmaya kozmolojiden başlamaktadır. Bu ilk bölümde Herder, evrenin yapısı, dünyanın coğrafi yapısı, gezegenlerin yörüngeleri ve hem birbirleriyle hem de kendi aralarındaki

⁷ Bkz. : <https://plato.stanford.edu/entries/herder/#LifeWork>

konumlarına dair bilgiler verir. Yerkürenin topografik yapısını, dağlarını, denizlerini, okyanuslarını, kıtaların durumunu ve sıradağların işlevlerini anlatır.

Herder daha sonra yerküre üzerindeki canlılığa ve canlı çeşitliliğini açıklamaya geçer. Bakterileri, bitkileri, hayvanları ve nihayet yer yüzünün Tanrı tarafından şerefendirilmesi amacıyla yarattığı insanı anlatır. Kitabın (*İdeen*) ikinci kısmında ise dünyanın çeşitli bölgelerindeki kavimleri, kabileleri, medeniyetleri ve bu toplumların içinde yaşadıkları coğrafya ve iklim özelliklerinden etkilenecek doğaya ayak uydururken doğa tarafından karakterlerinin ve fizyolojik özelliklerinin farklılaştığını anlatır. Herder kitabın üçüncü ve son kısmını ise başta Çin, Hint, Avrupa, Roma ve büyük Asya medeniyetleri olmak üzere birçok imparatorluk ve krallığın tarihsel ve kültürel arka planını aydınlatmaya ayırdığı görülmektedir.

2.3. Felsefesi

Herder'in felsefesi, onun felsefi tarzından ve yazım üslubundan kaynaklı olarak yanlış anlaşılmaya müsaittir. Bununla birlikte Herder'in metinleri genel olarak teknik jargondan ve soyut teorik anlatımlardan uzak, canlı örneklerle zenginleştirilmiş bir yapıdadır. Herder takip edilmesi zor ve karmaşık bir sistem oluşturmaktan kaçınmıştır. Düşüncelerini bu minvalde dile getirmeyi tercih eden filozofun metinlerinde yanlış anlaşılmaya yol açan sebep ise onun dilbilgisi açısından disiplinsiz, duygusal ve gündelik konuşma dilinden cümleler kullanması; metin aralarında retorik sorular sorması ve coşku uyandırıcı vurgulamalara başvurmasıdır (Forster, 2018: 5).

Herder kendi düşüncesinin en önemli genel noktalarını *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler, 1784-91)⁸ adlı kitabın önsözünde belirtir. Buna göre O, bir İnsanlık Tarihi Felsefesi'ni yazmayı kendisine görev kabul etmiştir. Bu sebeple Herder bu büyük görevini yerine getirmek için insanlık tarihi felsefesine katkıda bulunabileceğini düşündüğü her kitabı bu büyük amaca hizmet eden bir yapı taşı olarak görüp okumuştur. Kitabın özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerinde verilen çok geniş tarihsel bilgilerin Herder'in bu okumaları sayesinde edinildiğini anlıyoruz. Herder bir diğer açıdan ise insanlık tarihi felsefesinin bir anlamda genel olarak insanlığın bir ödevi olduğunu düşünmektedir. İnsanlık tarihi yazıcılığı, tarihin herhangi bir kesitinde durup kalacak ya da olup bitecek bir uğraş

⁸ Bu eser Türkçede "Tarih Felsefesi" ismiyle basılmıştır.

değildir. Bu faaliyet sürekli olarak devam ettirilerek sürdürülmelidir. Aynı zamanda Herder'e göre gerçek bir tarihçi çağlar boyunca meydana gelen değişimleri görerek ve sonraki okuyucular için öğretici ve yönlendirici olmalıdır. Bu noktada Herder Voltaire'in ve David Hume'un tarihçiliğini taktir eder (Herder, 2004-b: 102).

Herder'e göre tüm evren, dünya ve doğa bir amaca doğru hareket etmektedir ve her türden var olanlar doğanın veya Tanrı'nın kendisine verdiği görevi yerine getirerek küçük ölçekte kendi amaçlarını ama büyük ölçekte doğanın amacını yerine getirmek için vardılar. Bu bakımdan insanlık tarihi de sadece şimdiyi ya da geçmişi değil geleceği de kendisine konu edindir. Bu konu başta insanlık tarihi yazarlarının ve okuyucularının olmak üzere tüm insanlığın ilgilenmesi gereken bir konudur. Herder bu durumu şu soruyla dile getirir: "Dünyada her şeyin bir felsefesi ve bilimi varken bizi en yakından ilgilendiren genel insanlık tarihinin de bir felsefesi ve bilimi olamaz mı?" (Herder, 2020: 22).

Tarihin geleceğe doğru akması veya bir amaca doğru hareket etmesi insanlık tarihi felsefesinin yapısını durağanlıktan alıkoyar. Bu tarih felsefesi gelecek nesiller tarafından sürekli düzeltilerek, eksiklikleri ve yanlışlıkları giderilip yeni dünyaya, yeni dünyanın insanlarına dair gelişmelerin de eklenmesiyle yazılacaktır. Herder bu sırada okuyucudan bir hümanite düşüncesine sahip olmasını ister. Çünkü her tarih okuyucusu aynı zamanda bir tarih yazarı olma ihtimalini de taşımaktadır. Herder'in insanlık tarihi felsefesinin yazımını hümanist ve erekselci anlayışa sahip bir silsile yoluyla yazılmasını umut ettiğini buradan anlayabiliyoruz. Herder için bu hümanist anlayış ile yazılan ve yazılacak olan insanlık tarihi felsefesi insanlığa hümanizm anlayışını aşılama amacına hizmet etmektedir. Bu türden bir tarih yazımı okuyucusuna ve ilgisine bir yandan insan felsefesi yapmak için de önemli katkılarda bulunacaktır. Bunun dışında Herder'in belirttiği üzere doğanın bir plan dahilinde işlediğinin idrak edilmesine katkıda bulunacaktır.

Herder, kendi insanlık tarihi felsefesini yazarken metafizik spekülasyonlardan kaçındığını, düşüncelerini doğadaki olguları ve fenomenleri gözlemleyerek oluşturup temellendirdiğini belirtir. Fakat konu insan olunca işler çok daha zor ve karmaşık bir hale gelmiştir. İnsanı anlamaya çalışmak bir doğa olayını anlamak için yapılan gözlemlerden daha çok zaman istemektedir. Aynı zamanda tarihsel bir varlık olan insan,

anlaşılması ve tanınması ancak tarihsel süreç içerisinde mümkün hatta zorunlu olan bir varlıktır. “İnsanın yapıp-etmeleri onun tarihselliğini oluşturur. Yapıp-etmeler doğa tarafından yönetilen olaylar değildirler; tersine, onlar insanın kendisi tarafından gerçekleştirilirler” (Mengüsoğlu, 2017: 224).

İnsanın tarihsel yönü; metafizik, psikolojik, rasyonel ya da tinsel olan ve durağan bir görünüme tekabül eden yapıda değil dünya üzerindeki somut varlığı olarak anlaşılmalıdır. Bu tutum insanlığı ya da en azından insanlık tarihi felsefesi yazarını ve okuyucusunu kendi tarihini idrak ederken bir bütün olarak kavramasını sağlayacaktır. Öyleyse insanlık tarihi felsefesi nedir? Tüm insanlığı her türlü din, dil, ulus, kültür, imparatorluk, iklim, kavim, coğrafya vb. gibi değişkenlerden muaf tutarak bir bütün olarak tarihsel süreç içinde ve dünya üzerinde gelişen, ilerleyen veya gerileyen bir bütün olarak ele almaktır. Bu bakış açısı antropolojik bir tavır ile işlemektedir. Herder kitabının (*Ideen*) önsözünü insanlık tarihi felsefesinin ancak yaşadığı yüzyılın ya da bin yılın sonunda yazılabileceğini belirterek bitirir.

Tarih felsefesi ya da insanlık tarihi felsefesinin başlıca konularından biri doğa durumu betimlemeleridir. Bacon, Hobbes, Locke ve Rousseau’da ciddi anlamda örneklerine rastladığımız doğa durumu tasvirleri klasik tarih felsefesinin ilk adımını oluşturmaktadır. Doğa durumu betimlemeleri ilkelikten modernliğe, kaostan düzene ya da tam tersi olarak Rousseau’da olduğu gibi doğal düzenli bir halden yozlaşmaya geçişi betimleyebilir. Doğa durumları dönemin şartları itibariyle olgusal olarak kesin kanıtlarla kanıtlanamamasalar bile mantıksal açıdan tutarlı ya da en azından akla yatkın varsayımlardır.

Kabaca tarım devrimine tarihlenen doğa durumları bu anlamda birer varsayım olmanın ötesine de geçemeyecektir. Şu halde 18. Yüzyıl filozofu için bir insanlık tarihi felsefesi yazmak ve bunun doğa durumları ile ilgili olan kısımları filozofun diğer yazılı kaynaklardan elde ettiği verileri tutarlı ve akla yatkın bir şekilde açıklamak için hayal gücüne başvurmaktan başka çaresi yoktur. Çok eski bir tarih dilimini açıklamaya çalışan doğa durumu tasviri için hayal gücü ile desteklenmiş açıklamalar kabul edilebilirdir. Fakat Herder insanlık tarihini anlatmaya çok daha eski bir tarihten başlar (Herder, 2020: 29).

Herder insanlık tarihi felsefesinin layıkıyla yapılabilmesi için işe gökyüzünden ve dünyanın uzaydaki konumundan başlamak gerektiğini söyler (Herder, 2020: 29). Fakat tarih bilimi kendisine bir olayı konu edinmek için olayın bir tarafındaki muhatabının insan olması koşulunu şart koşturmaktadır. İnsan unsuru olmadan tarih biliminin bir doğa olayını incelemesi olağandır fakat bu tarihsel bir araştırma kapsamında değerlendirilemez. “Dünyanın kendisi, organik yaşam ya da evrim, tarihsel bir sorun olarak ele alınamazlar. Onların tarihsellikleri ancak insanın onlarla ilişkileri içinde ortaya çıkar” (Aysevener, 2021: 13). Oysa insanlık tarihi felsefesi söz konusu olduğunda Herder tüm var olanları birbirleriyle uyum içinde işleyen bir sistem olarak gördüğü için kendisi insanlık tarihi felsefesini inorganik maddeden başlatma gereği duymuştur. (Herder, 2020: 56).

Herder’in doğa anlayışı insandan bağımsız, kendi başına bir varlık olma hali değildir. Tanrı’nın eseri olan her şeyi Herder doğa olarak kabul eder ve Doğa kelimesi Herder için bir kutsallık barındırır. İnsan ise bu doğanın, yeryüzünün tacı olarak varlığın geldiği son basamağı işgal eder. Doğa, yaratılışından itibaren sürekli bir gelişme ve canlılığın ortaya çıkması için uygun koşulları üretme amacı içinde hareket etmiş ve nihayetinde insanların yaşayabileceği bir duruma geldiğinde ise Tanrı insanı yaratarak yeryüzünü şereflendirmiştir:

Bu süreç, yeryüzünün tacı olan insanın yani mikrokozmosun ortaya çıkmasına kadar devam etmiştir. Bütün elementlerin ve varlığın çocuğu, onların en seçkin timsali ve aynı zamanda yaratılışın çiçeği olan insan; doğanın pek çok gelişmenin ve devrimin alt yapısını teşkil eden son gözbebeğinden başka bir şey değildir (Herder, 2020: 37).

Herder yeryüzünde böyle bir konumu işgal eden insanın kendisine “Ben burada neyim ve bu yerde daha ne olabilirim?” sorusunu varlığının bir göreviymiş gibi sorar. Akıl ve sorumluluk sahibi olarak yaratılmış insan bu sorumluluğunun gereğini yerine getirmelidir. Fakat bunu yaparken o yeryüzünün ve gökyüzünün meleklerini aramayacak, bu minvalde bir metafizikten uzak duracak, tabiat ananın bağrından çıkan insanlarla muhatap olacaktır. Bunu yaparken de yaratıcıyı taklit edip onun planına ve evrenin semavi işleyişine uygun olarak vazifesini yerine getiren aklını (akıl’ı) rehber edinecektir (Herder, 2020: 30-31).

Herder'in evren anlayışında tüm varolanlar en küçük zerreten en büyük varlık kütlelerine kadar hepsi birbiri ile tutarlı bir ilişki içinde ve doğa kanunlarına uygun şekilde hareket ederler. Dünya gezegeninin diğer gezegenler ve Güneş ile olan konumu da bu işleyişin bir parçasıdır. Yerkürenin ilk zamanlarında ortaya çıkan ve hala devam eden bazı felaket niteliğindeki tabiat olayları da bu işleyişin doğal ve gerekli bir parçasıdır. Örneğin; seller, fırtınalar, yanardağ patlamaları ve büyük depremler gibi doğal olaylar yeryüzünün şekillenmesine ve bitkiler, hayvanlar ve nihayet insanlar için yaşanabilir bir hale gelmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca yerkürenin bu engebeli yapısı; sıradağlar, büyük nehirler, göller ve büyük ormanlar ya da okyanuslar yeryüzünde birçok farklı iklim yapısının da meydana gelmesini sağlamış, farklı coğrafyalarda farklı toplumları birbirinden ayıran doğal set görevi görmüştür. İnsanların farklı iklim ve coğrafyalarda farklı doğa koşullarında yaşaması bir kusur değil aksine çeşitlilik teşkil etmesi açısından olumlu bir durumdur. Bu sayede insanlık farklı kültürler oluşturmuş, birbirlerini, farklı kültür ve coğrafyaları keşfetme merakının verdiği motivasyon ile yeryüzünde sürekli bir devinim içinde yaşamışlardır (Herder, 2020: 323).

Bu konuda Herder'i daha iyi anlayabilmek için tüm yerkürenin aynı coğrafi özelliklere ve aynı iklime sahip olduğunu ve bu durumda da tüm kavimlerin aynı dil, kültür ve inanca sahip olduklarını düşünmek faydalı olacaktır. Tüm insanların ve yerkürenin aynı olduğu bu tekdüze dünya tasavvurunda insanların dünyayı ve kültürleri keşfetme arzusu da doğal olarak kökünden yok olacaktır. Bu durum yeryüzündeki insana dair her türlü devinimin ve değişimin ve en önemlisi de ilerlemenin en büyük engelidir. Bu yapıdaki bir dünya da zaten tarih felsefesi ya da insanlık tarihi felsefesi yapılmasına imkân vermeyecektir. Tüm bu devinime bilinçli bir şekilde belirli kanunlar dahilinde olanak veren şey ise Doğa'dır (Herder, 2020: 48).

Herder'in Doğa'sı Yaratıcı'nın kanunları ile işler ve insan ile bir iş birliği içindedir, doğa insanın amacına giden yolda ona eşlik ve yardım eder. İnsanın var oluşunun temelinde doğa vardır, yerküre olarak doğa insana ev sahipliği yapmaktadır ve Yaratıcı tarafından her şeyi en ince detayına kadar mükemmel bir şekilde düzenlenmiş yerküremizin intizamsız şekli bile daha ileri ve yüksek bir nizamın ulaşamayacağı amaçlara ulaşmıştır (Herder, 2020: 52). Bu anlamda Herder doğada meydana gelen yaşam ve ölümü, var olma ve yok olmayı bir döngü olarak kavrar. Bu döngü içerisinde bitki, hayvan ve insan arasındaki ilişki somut olarak gözle görülür bir yapıdadır.

Herder bitki ve hayvanın varlığa gelme sürecini birbirine benzetir: ikisi de bir tohumdan meydana gelmektedir, ikisi de dünyadaki amaçlarını tamamladıktan sonra, bir sonraki neslin devamı için, içinde taze tohumları barındıran meyvelerini dünyaya bıraktıktan sonra ölüp giderler. Fakat onlar asıl amaç olan neslin devamını sağlamak için üzerlerine düşen görevlerini yapmışlardır. Herder'in buradaki bireysel kader anlayışı sınırlıdır. O, dünyaya irademiz dışında gelip hayatımızın ve karakterimizin en önemli bileşenlerini seçemediğimizi kabul eder. Fakat genel açıdan baktığımızda insanlık sürekli birbiri içinden çıkıp gelen ve en baştan en sona kadar görünmez bağlarla birbirine bağlı bir yapıyı temsil eder. Bu anlamda aslında bütün insanlık tek bir vücut olarak düşünülebilir. Bu bakımdan tüm insanlık tek bir hedefe ulaşmak için ilerliyor gibi görünmektedir (Herder, 2020: 146, 213).

İnsanlığın erekselliğinin yanı sıra Herder cansız doğanın da bir amaç uğruna hareket ettiğini belirtir (Herder, 2020: 56). Cansız doğanın bu amaçlılığı canlı doğa ve insan da dahil olmak üzere tüm mahlukatlar için hayati bir önem arz etmektedir. Bir iç güç bütünü ve parçaları birbirine bağlamaktadır. Bu bağlamda bu ortak amaç tüm varlık için aynı şeyi ifade etmektedir. Tüm var olanlar aralarından sadece insanı bu amaca ulaştıracak kendi asgari düzeydeki görevlerini yerine getirirler. Herder insanın dünya içindeki bu ayrıcalıklı konumunu başka bir açıdan da onun fizyolojik yapısına, dik durmasına ve iki ayak üzerinde dik olarak yürütmesine bağlar. Dik yürümek ve dik durmak diğer tüm hayvanlardan üstün olmanın adeta somut bir fizyolojik tescilidir (Herder, 2020: 104,105-111,112).

Herder akıllı olması gereken insanın yaratıcı tarafından bizzat ayağa kaldırıldığını söyler. Aynı zamanda bu dik duruş ve akıllı olmak insanın yeryüzündeki hiyerarşik konumunun ve misyonunun kaçınılmaz sonucudur (Herder, 2020: 107). Bu birbirine zıt iki anlayış insanlık tarihi felsefesi yazımını da kökünden etkileyecek kabulleri taşır.

İnsanlık Tarihi Felsefesini ya da Tarih Felsefesi'ni; her zerresine kadar belirlenmiş ve planlanmış bir dünya ve insan tasarımı anlayışı üzerinden, yaratılış düşüncesini kabul eden bir düstur ile yazmakla evrimsel kabuller çerçevesinde doğal akışı içinde var olup gelişen, herhangi bir aşkınsal gücün etkisini kabul etmeden yazmak arasında keskin farklar olacağı açıktır. Hayatı boyunca farklı dönemlerde ve farklı

yerlerde vaizlik ve papazlık görevlerinde bulunmuş olan Herder'in seçtiği yol ise ilkinden yanadır.

Hem bir din adamı hem de Aydınlanma ile tanıştıktan sonra Aydınlanma'dan kopuş yaşamış olan Herder'in bu yolu seçmiş olması anlaşılabilir. Aksi takdirde dünya üzerindeki barışsever hümaniteyi ve tüm evrendeki medeniyetler için aynı hedefe ilerliyor olma fikrini ortaya koymak zor ve hatta imkânsız olabilirdi. Ayrıca Herder'in küresel *hümanitesi* tüm devletleri ve tüm dinleri ayırt etmeden içine alır. O, çeşitli kavimlerin aynı uygarlaşma ve ahlaklaşma sürecinden geçerek mutlak hedefe ulaşabileceklerini söyler. Fakat bazı toplumlar bunu daha geç yaşarken Avrupa bu sürecin ön saflarında ilerlemektedir. Bununla birlikte din ve iman ile kutsanmış barışseverlik ve ölümsüzlük umudu ile donatılmış toplumlar bu yolda ilerlemeye devam edebileceklerdir. Herder ulusların analizini yaparken de bu ölçütleri dikkate alır. Değişkenlik gösterenler ise iklim ve coğrafya gibi faktörlerdir, insanlık tarihi felsefesini bu esaslar üzerine inşa ederek ulusları da bu esaslara göre değerlendirir. Felsefe tarihçisi Frederick Copleston Herder için şu tespiti yapar:

Hiç kuşkusuz, bu tutumda belli bir tarihçilik vardır. Ama Herder açıkça önemli bir gerçeğin üzerinde direktmektedir: eğer insanın tarihsel gelişimini gerçekten anlamayı istiyorsak, tarihsel verileri önceden tasarlanmış şemanın Prokrus yatağına⁹ uymaya zorlayamayız (Copleston, 1989: 209).

Herder'in bu eleştirisi aydınlanmacı anlayış tarafından dile getirilen insanlığın antik dönemde mitos'tan kopup logos'a, modern dönemde ise dinden kopup modernliğe, aydınlanmaya ve rasyonaliteye geçmesi durumunu bir varsayım olarak kabul etmesidir. Ayrıca o, bu durumun sanki insanlığın faydasına olduğu düşüncesini de şüpheli bulacaktır. Bu bakımdan Herder insanın kendi kendine elde ettiğini düşündüğü aklını kullanarak ve bu sayede dinden ya da insan doğasından koparak ulaştığı dogmatikleşmiş ve despotlaşmış aydınlanma hareketini eleştirir.

Herder'in çok yönlü ve entelektüel kişiliği kendisinden sonraki önemli isimleri farklı alanlarda etkilemiştir. Örneğin Hegel'in felsefesi Herder'in dil, zihin, tarih ve

---

⁹ “Prokroustes [Yunan Mitolojisi] Antik Attika'nın Megara yolu üzerinde yaşayan efsanevi haydutun Damastus/Polypemon'un lakabı olup 'sedye' anlamına gelmektedir. Eleusis bölgesinde yaşayan haydut yakaladığı yolcuları biri kısa biri uzun yataktan birisine yatırmakta ve kurbanlarını yatağın boyuna uydurana dek eklemelerini esnetmek ya da sıkıştırmak suretiyle öldürmekteydi” (Bkz. Orhan Öztürk, Folklor ve Mitoloji Sözlüğü, Phoneix Yayınları, 2014 Ankara. s.806).

Tanrı hakkındaki fikirlerinin daha da ayrıntılı bir şekilde geliştirilmiş ve sistemleştirilmiş halidir. Schleiermacher dil, zihin, yorum, çeviri, sanat ve Tanrı ile ilgili fikirlerinden; Nietzsche dil, zihin, tanrı ve ahlaki değerler ile ilgili fikirlerinden, Dilthey tarih teorisinden etkilenmiş, J. S. Mill ise liberal felsefesine Herder'den önemli katkılar sağlamıştır (Forster, 2018: 1).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HERDER'İN İNSAN VE TARİH GÖRÜŞÜ

3.1. İnsan Görüşü

3.1.1. Bütüncül İnsan Anlayışı

Herder'in insan anlayışı, tarih anlayışı gibi bütüncül bir yapıdadır. Herder'in bu şekilde birbiriyle tutarlı bir anlayış geliştirmesi O'nun birbiriyle iç içe geçmiş tarih ve insan anlayışından kaynaklanmaktadır. Herder yeryüzünün dört bir yanına dağılmış kavimlerin ve toplumların her ne kadar birbirinden farklı gibi görünseler de aslında hepsinin tek bir bütün olduğunu ifade etmektedir: “Yeryüzünde farklı biçim ve renklerde tezahür eden insan nesli, aslında her yerde bir ve aynı olan insan türünü işaret etmektedir (Herder, 2020: 212). Herder'in bu şekilde bir insan anlayışına sahip olması ulusların birbirlerine karşı savundukları üstünlüklerini ve ırkçılığa dayanan bir milliyetçiliği reddetmesi ile sonuçlanmıştır. Bu bütüncül insan anlayışı aynı zamanda dünya barışına katkı sağlayacak en önemli olgu olan hümanite olgusunun da temellerini oluşturmuştur. Herder'e göre ulusların ve halkların eskiden beri süregelen savaşları, rekabetleri ve kavgaları hep birbirlerine olan sözde üstünlükleri dolayısıyla talep ettikleri haksız menfaatlerdir. Dönemin Avrupa'sı krallıkların ve imparatorlukların birbirleriyle savaşlarına sahne olurken Herder bu olaylara kaygıyla şahitlik etmiştir.

Herder'in insan anlayışı politik bağlamda *hümanite* idealini ortaya çıkarırken ontolojik anlamda ise insanı doğa ile iç içe geçirir. Herder'e göre insan da doğa ile birlikte bir evrim sürecinin içerisinde tarihteki serüvenini gerçekleştirir:

İnsan oğlu esas itibarıyla bağımsız bir cevher değildir, aksine doğanın bütün elementleriyle ilişki içindedir. Yeryüzünün sayılamayacak kadar çeşitli meyveleriyle, havasının esintisiyle, yiyecek ve içecekleriyle besleniyor, ateşten yararlanıyor, ışığı içine çekiyor ve havayı kirletiyor; uyurken, uyanırken, dururken ve hareket ederken, kısaca her durumda evrenin değişmesine katkı sağlıyor; bu bağlamda kendisi de aynı evren tarafından değiştiriliyor. İnsanoğlunu için için yanan bir muma ve emen bir süngere benzetmek yetmez. Böyle bir benzetme yetersiz kalır. O, kendisini kuşatan sonsuz ahengin bütün güç unsurlarına maruz olarak cisimleşmiş bir canlıdır (Herder, 2020: 214).

Bu ifadelerden çıkarılacak anlam bize şunu ifade etmektedir: insan, bilgisiyle doğaya hükmeden, onu kendi kontrolü altına alan ve kendi istek ve arzularına göre doğayı şekillendiren ve değiştiren bir varlık değil aksine doğaya zorunlu olarak mecbur

ve mahkum olan hatta mevcudiyetini doğaya borçlu olan bir varlıktır. Bu iki varlık, doğa ve insan birbiriyle hem iç içedir hem de hümanite ideli için iş birliği yapmaktadır. İnsan doğanın kendisine sunduğu nimetleri ete, kana ve kemiğe dönüştürmekte; buradan bir insan bedeni ortaya çıkmaktadır. Akıl melekesi ise yerküre üzerinde ancak bu insan bedeninde üstün bir yapıda oluşmakta ve Tanrısal plana hizmet edecek *hümanite* idealini ortaya koyabilmektedir.

Bütüncül insan anlayışı aynı zamanda evrimsel bağlamda da birtakım konuları ele alır. Herder maymun türünün her ne kadar şaşırtıcı derecede insana benzeyen tarafları olduğunu kabul etse de insan soyunun maymundan farklı bir tür olduğunu kesin bir dille ifade eder. Herder bunun yanı sıra insan türünün kendi içinde farklılıklar gösterdiğini ileri sürenlerin de bunu bilim hırsı ve şöhret uğruna yaptıklarını söyler. Özünde aynı olan insan farklı iklim ve coğrafyalarda farklı fizyolojik özellikler kazanmıştır fakat nihayetinde her yerde özü hep aynıdır. Çünkü Doğa “insanı yeryüzünde tek bir insan türünün devamına imkan verecek şekilde” (Herder, 2020: 518) yapılandırmıştır.

Değişik coğrafyalardaki halkların farklı yapısal özellikler göstermesi insanlığı ırklara bölmenin ve sınıflandırmanın bahanesi olmamalıdır. Herder böyle bir girişimi lüzumsuz ve zararlı görmektedir. Bu farklılıklar insan halklarının ayrımı, sınıflandırılması değil kendine özgülüğüdür. Herder bu durumu şu cümleleriyle dile getirir:

Çünkü her halk, halktır; dili gibi biçimi de kendine özgüdür. Gerçi iklim, hepsini kah şekille kah başka bir şirin örtüyle örtmüştür ama bu örtü o halkın kök yapısını tahrir etmemiştir. Bu durum, aileye varıncaya kadar böyle devam ediyor. Geçişleri o kadar dönüşebilir ki fark edilemiyor bile. Kısaca, yeryüzünde ne dört ne beş ırk ne de dışlayan değişkenler var. Renkler, birbirinde kaybolurken şekiller genetik karaktere hizmet ediyor ve her şey bir bütün olarak yeryüzünün bütün zaman ve mekanlarından geçerek yayılan tek ve aynı tablonun gölgeleridir (Herder, 2020: 217).

Herder’in insan soyuna bu şekilde bütüncül olarak bakması doğal olarak insanlık tarihine de bütüncül olarak bakmasını sağlamıştır. Bu anlayış beraberinde tarihe de bir bütün olarak bakma gerekliliğini doğurmuştur. Bütüncül tarih anlayışının ise hem politik ve ideolojik sonuçları olmuş hem de epistemoloji bağlamında kendine özgü

metodolojilerin geliştirilmesine imkan vermiştir. Bütüncül tarih anlayışı ikinci kısmın ilk başlığında daha kapsamlı olarak ele alınacaktır.

3.1.2. Tanrısal Plan ve İnsan

Herder antropolojisini insanın hem fizyolojik hem de kültürel yanına dayanarak inşa etmiştir. O'na göre insan soyu hem fizyolojik hem de kültürel anlamda evrim geçirerek tarih içinde ilerlemektedir. Şu hâlde insan soyunun fizyolojik yapısı atalarınınkinden farklı olmalıdır. Bu farklılaşma insanın zamanla değişen yeryüzüne uyum sağlamasından kaynaklanmaktadır. İnsan soyu da zamanla yeryüzünün coğrafi şartlarına ve değişen iklim yapısına ayak uydurarak değişim ve gelişim göstermektedir. Bu değişim ve gelişim hatta bir diğer deyişle evrim; insan soyunu ıslah eden, onu hümanite idealine uygun bir hale getiren, daha narin ve daha ahlaki bir yapı kazanmasına olanak veren doğal bir fonksiyondur. Bu noktada Herder, “How Philosophy Can Become More Universal and Useful for the Benefit of the People?” (Felsefe Daha Fazla Nasıl Evrensel ve İnsanlığın Yararına Olabilir?) adlı makalesinde ahlak kurallarının, ahlaki ilkelerin insanlarda bilişsel olarak değil vicdani bağlamda duyumsal olarak Tanrı tarafından verili olduğunu öne sürer. Ahlaki ilkeler ya da ahlaki tutumlar insana Tanrı tarafından bahşedilmiştir bu nedenle Herder'e göre ahlak kuralları mantıksal olarak açıklanamaz, ancak insanlar kendilerine verili bu ahlaki varlıklarını güçlendirebilir veya zayıflatabilirler (Herder, 2004-c:13). Bu bağlamda ahlaki duygular ya da ahlaki duygulardan teşkil eden ahlaki ilkelerin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi insanın iradesine bağlıdır.

İnsan soyu bu yolla içinde yaşadığı dünyaya uyum sağlayarak fakat bir yandan da onu kendine göre değiştirerek ilkel durumundan tanrısal ereğe doğru ilerlemektedir: “Eğer insanoğlunun atası şimdi ortaya çıkıp nesline şöyle bir baksa, muhtemelen hayretler içinde kalacaktır! Çünkü onun beden yapısı körpe bir dünya için teşekkül etmişti.” (Herder, 2020: 538). Herder'in bu sözlerinden anlaşılan yeryüzünün insan nesline paralel olarak gelişip değiştiği, gitgide insanlık için daha uygun bir hale geldiğidir. Herder bu konuyu *İdeen*'in onuncu kitabında kıtaların yapısını ve iklimini inceleyerek ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışır.

Herder burada ilk insanların ilk olarak nerede ortaya çıktıklarının veya doğa tarafından nerede yaratılmış olabileceğinin izlerini arar. Fakat Herder burada bir din

adamı olarak Adem ve Havva'nın isimlerini anmamaktadır. Bu durum Herder'in bir din adamı kimliği olduğu bilgisiyle değerlendirildiğinde yaratılış ile ilgili şüpheleri olabileceği fikrini akıllara getirmektedir. Herder ampirist metod gereğince “olaylara tamamen materyalist açıdan bakmıştır” (Sevim, 2008: 305). Herder'in materyalist tutumu yeryüzündeki olguları açıklarken tanrısallığın rasyonalite ile temellendirmesi ve açıklanması anlamında da işe yarar bir araç olmuştur. Herder bu sayede doğa faktörünü de işin içine katarak yerküre üzerindeki olayları ve insanlığın tarihsel sürecini kendisine gelecek olası eleştirileri de savuşturarak açıklar.

Öte yandan yeryüzü üzerinde gerçekleşen vakıalara karşı gösterdiği materyalist ve ampirist tutum bunların nedenlerini açıklamaya gelindiğinde tanrısal bir sebebe başvurur. Bu durum ise Herder felsefesinin metafizik karakteristiğinin en belirgin tarafıdır. Herder evreni, tarihi, insanlık tarihini ve bu dünya içinde olup bitenlerin neden ve sonuçlarını açıklarken bir ampirist ve rasyonalist gibi davranır fakat konu bütün varlığın ve tarihin var olma sebebi ve amacını açıklamaya geldiğinde bu durumu kesin bir dille Tanrıya bağlamaktadır. Bu aşamadan sonra artık olguları her ne kadar bir materyalist ya da ampirist gibi yorumlasa da bu olguların varoluşunu metafizik bir nedene bağlaması kaçınılmazdır. Herder “bütün a priori ilke ve tanımlardan uzak durarak metafiziği deneyimden yola çıkarak meşrulaştırmaya çalışmıştır” (Beiser, 2021: 304). Herder'in bu şekilde bir tutum izlemesinin nedeni olarak ateist, deist veya agnostik Fransız materyalizminin ürettiği tarih felsefesinden etkilenmiş olması fakat bir din adamı olarak bu rastgele dünya düşüncesinden tatmin olamaması gösterilebilir.

Herder ilk insan konusuyla ilgili olarak ise elinde daha önce bir hipotez olarak duran Asya kıtasının lehine argümanlarını sıralar. Asya kıtası öncelikle en yüksek kıta olduğu için su baskını yaşama riski azdır. Bu nedenle organik yaşam dengeli bir şekilde kesintiye uğramadan gelişmiş olabilir, ayrıca Asya birçok farklı iklime ve çeşitli ehlileşmiş hayvan türlerine ev sahipliği yapmakta verimli topraklarıyla canlılığa son derece uygun bir yaşam alanı oluşturmaktadır. Herder insan neslinin dolayısıyla kültür akışının merkezini Asya olduğunu çıkarımını yapar. Herder'e göre Asya kıtası “genetik olarak en akıllı ve yüce insanların vatanıdır” (Herder, 2020: 326).

Hümaniteyi gerçekleştirecek ve bizzat bu amaç için insana bahşedilmiş ayırıcı özellik ise akıldır. Herder yeryüzü üzerindeki canlılar arasında sadece insan neslinde

var olup gelişmiş olan akıl yetisinin evrimsel süreçte nasıl ortaya çıktığını. Akıl ve insanın belirli bir süre içerisinde birbirine uyum sağlaması ile açıklamaktadır. Herder insanlık tarihini olgular bağlamında ve ampirist bir tutumla ele almaya çalıştığı için onun açıklamalarında birdenbire gerçekleşen mucizelere yer yoktur. Her şey belli bir süreçten geçerek, yavaş yavaş görünürlüğe kavuşarak ortaya çıkar. Bu sebeple Herder insanın akıllı bir varlık haline gelmesini de belirli koşul ve süreçlerin gerçekleşmesine bağlar. Bu bağlamda üzerinde önemle durulan ilk kritik nokta insanın dik duran anatomik yapısının onun akıllı bir varlık olmasından mı kaynaklandığı yoksa bu anatomik yapının mı insanı akıllı bir canlıya çevirdiğidir (Herder, 2020: 111).

Herder dördüncü kitapta bu durumun daha kolay anlaşılabilmesi için insan türüne en yakın hayvan olan orangutan ve maymun örneğini verir. Bir orangutanın beyin hacmi insan kadar büyüktür, anatomik yapısı ve bazı ayrıntı özellikler olmak üzere birçok bakımdan insana benzemektedir. Fakat neden akıllı olamamıştır? Birçok bakımdan aynı özelliklere sahip olduğumuz maymun türünün yetkinleşmesi bir noktada neden kesilmiştir? Herder kendi sorusunun cevabını şu şekilde yanıtıyor “Çünkü kapı artık kapanmıştır;¹⁰ beyni, yabancı düşünceleri onunkilerle ilişkilendirme, dolayısıyla taklit edileni sahiplenme konumunda değil” (Herder, 2020: 109).

Herder’in burada kastettiği taklit edilen davranışlar hayvan gözlemleri ve deneylerinden elde edinilmiş hayvan davranışlarıdır. Bu bağlamda maymunların utanma, ağlama, kederlenme gibi insana has olan ahlaki değer taşıyan davranışların taklit edildiği gözlenmiştir. Öte yandan ne kadar gelişmiş olursa olsun, insana ne kadar yakınlaşmış olursa olsun hayvanlar için akıllı olma ya da akıllı olmanın ana unsuru olan bir insan gibi dik durma yolu da kapalıdır. Bu dik duruşu ise insana öğretici anne¹¹ bahşetmiştir. İnsan türü bu öğretici annenin sanat eseridir. İnsanı tamamen o şekillendirmiş ve bu son haline getirmiştir. Şimdi ise onu dünyanın halifesi ve hayvanların ilahı olarak ayağa kaldıracaktır:

---

¹⁰ Herder’in burada dile getirdiği kapının kapanmış olması durumu yaratıcı bir güç tarafından müdahale edilmesi olayıdır. “Aralarından bazıları insan sözünü taklit edecek dile sahip oldukları halde, sözün anlamını kavrayamıyorlar. İşte tam da bu noktada kapı kapanmış ve insana benzeyen maymun, ses borusunun yan taraflarına eklenen torbacıklar yardımıyla konuşmaktan kasten ve cebren alıkonulmuştur.” (Bkz. Camper’den akt. Herder, 2020 s.127).

¹¹ Doğa burada “öğretici anne” ifadesiyle kullanılmış.

‘Ayağa kalk! Ayaklarının üzerinde dur ve sana olan özel teveccüh ve sevgimin bir sonucu olarak dik yürü ve hayvanlara ilah ol’ İnsan cinsi olmamızı sağlayan bu lütuf ve onun kutsal eseri üzerinde durduğumuzda, insanoğlunun dik yürümesini sağlayan yapısında kuvvetlerin nasıl düzenlendiğini ve insanın nasıl insan olduğunu hayretle göreceğiz (Herder, 2020: 107).

İnsanın akıllı olmasındaki ilk adım onun dik yürümesi, dik durabilmesi ve bunun sonucunda da organlarının, kafasının ve uzuvlarının hareket kabiliyetinin çok geniş ölçüde artmasıdır. Dik duruş ile akıllı olmak iç içe geçmiş, birbiriyle sıkı sıkıya ve olmazsa olmaz bağlarla bağlıdır. Birbirinin tamamlayıcı nedenidir. Ayrıca insanın dik duran, dik yürüyen ve akıllı bir canlı olması onun çeşitli özellikler kazanmasına ve kabiliyetler geliştirmesine de imkân vermektedir. Herder’in insan anlayışı; önceden şekillenmiş ve bir ince tasarımın en güzel tacıyla taçlandırılmış bir varlığı göstermektedir. Bu anlamda dil ve kelam da yaratıcının insana bahsettiği itici güçtür (Herder, 2020: 126).

Bu üstün özellikler bir araya geldiğinde insan türü için birtakım değerler ve yan özellikler de ortaya çıkmış, insanı tam anlamıyla mükemmel bir insan yapacak olan ve bir hümanite çatısı altında onu amacına götüren yolda insana eşlik etmiştir. İnsana dair bu niteliklerin açıklanışı Herder’in insan felsefesini de ortaya çıkarmaya olanak verir. Herder’in insana atfen yaptığı nitelikleri ve amaçları sıralayacak olursak:

A- İnsan, ince duyular, sanat ve konuşma hedeflenerek yapılandırılmıştır: sanılanın aksine insan türü savunmasız olarak yaratılmamıştır. İnsanın aklını kullanarak geliştirdiği teknik ile kendisini korumaya yarayacak ilkel ya da gelişmiş silahlar üretmesi onun kendisini savunma şeklidir. Öte yandan insanın pençelerinin ve sivri yırtıcı dişlerinin olmaması onun sevimli ve barışsever yapısının gereğidir. Aksi takdirde keskin pençeleri ve sivri dişleri olan bir insan yapısı itibarıyla Herder’in hümanite anlayışına ters düşecektir. Daha önce de belirtildiği gibi insan akıllı bir hareket kabiliyetine sahiptir bu durum onun, ellerini en incelikli işlerde bile kullanabilmesini sağlar.

Bu incelikli kullanım sanat etkinliğini de beraberinde getirir ve sanat eserleri üretmesine olanak verir. Bu durum yine daha önce üzerinde durduğumuz dik durabilme, dik yürüme, organlarının ve uzuvlarının rahat bir hareket alanı içinde konumlandırılmış olmasıyla da alakalıdır. İnsan türünün bu anatomik yapısı en önemli özelliklerinden biri

olan konuşma yetisinin de en iyi biçimde işlevselleşmesine olanak verir. İç organlarının yapısı, ciğerlerinin bir kafes içinde konumlandırılmış olması, boynunun, nefes borusunun düz bir şekilde kurulu olması ve ağız yapısı insana konuşabilme yeteneğini dolayısıyla dil dediğimiz olgunun ortaya çıkmasına sebep olur. Bu durum Herder için zaten planlı olarak önceden yapılandırılmış bir tasarımdır. Yaratıcı dilin insanda ortaya çıkmasını bizzat tasarlamış ve istemiştir. Dil, insan aklının ve kültürünün çıkış noktasını oluşturmuş, insanın kendi kendisine hükmedebilmesini ve seçim yapabilmesini sağlamıştır (Herder, 2020: 128).

B- İnce dürtüler, dolayısıyla özgürlük yönünde yaratılmıştır: insanlarda da iç güdüler vardır fakat bu hayvanlarda olduğu gibi vahşi bir şekilde ortaya çıkmaz. Tamamı ehlileştirilmiş belli bir şekilde var olurlar. Ayrıca bu durum insanın eğitilebilir ve eğitebilir bir varlık olmasının da göstergesidir. İnsanın, kendi arzu ve isteklerini aşırılıklardan korumak ve uygun davranışlar kazandırmak için mümkün halde hazır bulunan bu yapısı ona özgürlüğünün de kapısını açmıştır. İnsan özgürdür çünkü insan özgürlüğünü belli bir ölçülülük içinde kendi iradesiyle gerçekleştirebilir ve böyle bir yaşamı tercih edip sürdürür. Öte yandan insan yaratıcı tarafından özgür bırakılmıştır, insan iyinin ve kötünün, doğrunun ve yanlışın terazisini içinde taşımaktadır (Herder, 2020: 132).

C- İnsan fizyolojik açıdan yeryüzünün tamamıyla uyumlu olabilecek şekilde yapılandırılmıştır: insan türü yerkürenin bütün iklim ve coğrafyalarında yaşayabilecek niteliklere sahiptir. Nitekim neredeyse tüm yeryüzüne dağılmış kavimler ve milletlerin varlığı ile buna şahit oluyoruz. Herder bu durumun sebebini insanın sağlık açısından hassas ama dayanıklılık açısından güçlü bir yapıya sahip olması ile açıklar. Bu sayede insan yeryüzünde bir kıtadan başka bir kıtaya göç etmek suretiyle yeryüzüne dağılabilir. Fakat Herder buna olanak veren başka bir etkeni de işin içine dahil eder. Bu, insandaki utanma duygusudur.

Herder ahlaki bir karakter ihtiva eden utanma duygusunu kitlesel göç gibi olgularla ilişkilendirir. Utanma duygusu sayesinde vücudunu örtme gereksinimi hisseden insan örtünmeyi, giyinmeyi günlük hayatının vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir. Elbise sayesinde çıplaklıktan kurtulan insan bedeni artık daha dayanıklı ve her türlü dış etkenler ve tehditlere karşı korunaklı bir hale gelmiştir. Giyinme pratiği

tüm topluma yayıldığında o topluluk için artık daha soğuk iklimlerde de yaşayabilme imkanı ortaya çıkar. Bu sayede giyinen insan yeryüzünde daha kolayca dağılıp yayılmıştır. “Demek oluyor ki insan, elbiseye bürünerek ve bunun yanında başka hüneler de edinerek yeryüzünde her iklime katlanabilme özelliğini elde etmiştir”. Bu durum bir başka fikre dayandırılarak da birbiri ile desteklenmektedir. İnsan yeryüzünün hâkimi olarak yaratılmıştır. O halde tüm yeryüzünün her parçasına yayılmalı ve görevini yerine getirmelidir (Herder, 2020: 135-136).

D- İnsanoğlu, hümanite, din ve ölümsüzlük umudu için yapılandırılmıştır: Herder insanlık niteliklerini altı başlık altında verir. Bunlar; insanın sosyalleşme ve birbirleriyle dayanışma içinde bulunmasını sağlayan barışseverlik, cinselliğin akıl kontrolünde insanın kendi hür iradesine verilmiş olması, diğer insanlar ya da canlılara karşı duyduğu sevgi veya duygudaşlık. Kendi soyuna ve insanlığa karşı duyduğu şefkatlilik, herkes için geçerli olan adalet ve hakikat mefhumları çatısı altında eşitlik ve son olarak insanın ürettiği din, dil, kültür, sanat açısından bir insancılık. Fakat Herder bu insancılıktan bahsederken yeryüzündeki birçok kavmin henüz barbarlıktan kurtulup medeni bir seviyeye gelmediğini de vurgular. Barbar toplumların da belli bir süre barbarlık döneminden geçtikten sonra medeniyet denilen yüksek bir mertebeye, gerçek bir ahlaki boyuta geçeceklerini kabul eder. Bu geçiş ise Herder’e göre din vasıtasıyla olacaktır. “İnsancılığın doruk noktası dindir” (Herder, 2020: 144).

Herder dinin de bir felsefe olduğunu aktararak insanlığın her zaman mutlak olanı, asli olanı aradığını belirtir. Bu bakımdan ister çok gelişmiş bir kavim olsun isterse en kuytu köşede kalmış bir kabile olsun mutlaka bir din aracılığıyla varlığın nedenini sorgulama yoluna gitmiştir. Dinler ise bu sorgulamaların yani Tanrıyı aramanın bir yoludur. Herder dinin içinde büyük oranda akıllı da ilave eder, dinler akıl ile veya en azından akıl yürütmelerle hareket etmektedir. Şu halde kimi zaman doğru ve direkt kimi zaman da yanlış ve dolambaçlı yollarla insanın yeryüzündeki rehberi olmuştur. İnsan nasıl yeryüzünün tacı ise din de insanîyetin çiçeğidir. Özgür yaratılmış insan ancak din aracılığıyla tanrısını bulup onu taklit edebilir, ancak bu şekilde yetkin bir varlık olabilecektir (Herder, 2020: 144-145).

E- İnsan, doğası gereği dünya üzerinde kaygılarıyla var olan ve yaşamını sürdüren bir varlıktır. Doğadaki oluşu ve döngüyü izleyerek kendi türünün sonunu yani

insanlığın sonunu düşünerek kaygılanır. Doğal döngü bitkilere ve hayvanlara herhangi bir yetkinlik ve ilerleme vermemekte onları sürekli dar bir çerçeve içinde varlığa getirip bir form kazandırıp tekrar geri yok ederek kendi içine çekmektedir. İnsanlık için bu hiçbir yere gitmeyen kısır döngü kaygı ve korku vericidir. Tamamlanmamış bir varlık olarak kalacağını düşünmek insan için ürkütücü bir durumdur. Fakat din devreye girdiğinde insanlığın düşmüş olduğu bu umutsuz durumdan onu kurtarır ve iman ile insanlığa devamlı ileriye gitme kuvveti verir (Herder, 2020: 145).

Bu ruh haliyle insaniyet bir ölümsüzlüğe doğru sürekli ve kendinden emin adımlar atacaktır. Bu durum ise bize ve gelecek nesillere her zaman bir insanlık felsefesi ya da insanlık tarihi felsefesi yapmaya imkân verecektir.

Herder'in insana dair yaptığı çıkarımlar daha sonra Kant tarafından eleştirilecektir. Herder her ne kadar kitabında metafizikten kaçındığını dile getirirse de kullandığı üslup romantik tarzda olduğu için metafizik kendisini hissettirmektedir. Herder'in görünmez ve devasa büyüklükte bir metafizik küresi içinde yazdığı söylenebilir. Bu onun şair kişiliğinden ve şairane üslubundan kaynaklanmaktadır. Doğa bilimleri kitaplarından derlediği bilgileri ve çıkarımları kendi hümanite düşüncesi için güçlü mantıksal varsayımları da kullanarak temellendirmiştir. Bunun en somut örneklerinden biri insandaki utanma duygusu ile alakalı verdiği örnektir. Herder insanın utanma duygusunun onu örtünmeye sevk ettiğini, örtünmenin de daha sonra giyinme ve kürklerden elbiseler yapma kültürünün geliştiğini ve böylece, örneğin Afrika'daki bir kabilenin daha soğuk olan Asya'ya ve oradan da kuzeye ya da Avrupa'ya yayıldığını söyler (Herder, 2020: 135).

Herder'in bahsettiği insan şüphesiz ki henüz yeryüzünde kıyafet kültürünün olmadığı ya da daha yeni yeni başladığı tarihlerde yaşayan insandır. Bu insanın sahip olduğu ahlaki değerlerin sonucunda utanma duygusu vesilesiyle kendi adına ortaya koyduğu örtünme tepkisi dolaylı yoldan tüm insanlık üzerinde büyük etkiler yapmıştır. Utanma duygusunun insanlığın tüm yeryüzüne dağılmasına sebep olması yine de kabul edilebilir bir çıkarım olabilir. Fakat Herder bu duyguların ve diğer özelliklerinin insana doğa ana (öğretici anne) tarafından verildiğini, bunun sebebinin de Yaraticı'nın insan türü için yaptığı planlar olduğunu söyler. Şu halde insan yeryüzüne dağılıp yeryüzünün hükümdarı ve halifesi olacak, kendi aciz aklıyla Yaraticıyı taklit ederek dünya üzerinde

bir yetkinleşme süreci yaşayacaktır. Sonuç olarak bu yetkinleşme süreci için her türlü imkân potansiyel halde insan türünde mevcuttur.

İnsanın yapması gereken şey ise asli olan hümaniteye hizmet etmek ve ona uygun davranmaktır. Bu da din aracılığıyla ve güçlü bir iman ile umut ederek olacaktır. İnsan bu şekilde ölümsüz bir yapıya kavuşacaktır fakat Herder insan türünün akıbetinin ne olacağını söylemez. Okuyucusuna verdiği öğütler ve öğretiler her ne kadar kaçınılmaz olsa da metafizik bir karaktere sahiptir. Herder genel olarak okuyucusuna ve tüm insanlığa aktarmaya çalıştığı anlayış, tüm insanlığın bir bütün olarak hümanite çatısı altında geleceğe doğru kendini sürekli daha yüksek bir ahlaki hiyerarşiye çıkararak ilerliyor olmasıdır. Bunu yaparken de her şey bir plan dahilinde ve belirlenmişlik içinde cereyan etmektedir ve dünya üzerindeki tüm olgular ve doğa yasaları her ne kadar bazen aksi gibi görünseler de genel olarak hep insanlığın ve *hümanitenin* lehine işlemektedir.

3.1.3. Hümanite Kavramı

3.1.3.1. Tin

Herder'e göre doğa, insanı belirlemekte, onu hayvan formundan dik duran ve tine sahip olan insana dönüştürmektedir. İnsan ise üzerinde yaşadığı ve var olduğu "çevre"yi sahip olduğu Geist (tin) ile "dünya"ya dönüştürmektedir (Gökberk, 2017: 125). İşte bu tin sahibi insan ile bir amaç uğruna işleyen doğanın ilişkileri, tarihi meydana getirmektedir. Herder bütüncül bir yapı olarak kabul ettiği tarihin özüne ilişkin fikirlerini *İdeen*'in geneline parça parça yayılmış olarak verir. Bunun nedeni ise Herder'in insanlık tarihinin bir bütün olarak fakat aynı zamanda tekil olayları ele alıp kavramak suretiyle anlamlandırılabilir olduğunu düşünmesiydi.

İngiliz felsefe tarihçisi F. Copleston (1907-1994), Herder'in hümanite kavramını çift anlamda kullandığını ileri sürmektedir. Buna göre insan nesli Tanrı tarafından usu (aklı) ve özgürlüğü kendi içinde meydana getirmesi, usa ve özgürlüğe kendi varlığında bir zemin oluşturması ve dünya üzerinde us ve özgürlük kavramlarını görünür kılması için özel olarak yapılandırılmış, buna göre düzenlenmiştir. Bu durumda yeryüzündeki varlıklar arasında usu ve özgürlüğü kazanabilme yetisine sahip tek canlı insandır. Bu olanağa dayanarak Herder insanda gizil bir potansiyel halinde var olan ve insanlık tarafından geliştirilmeyi bekleyen *hümanite* kavramından söz edebilmektedir. Bu

anlamda hümanite insanın içinde gizil olarak duran bir insanlık, insan olabilme olanağıdır. Öte yandan hümanite sadece insanın gerçekleştirebileceği bir idealdir. Bu ideal yine insanın içindeki olanaktan kaynaklanmaktadır. İnsanın fiziksel bedeni onun insan olması için ilkece yeterlidir “ama insanın eksiksizleşmesi için, ‘insanlık’ için bir gizilgüce iyedir” (Copleston, 1989: 254).

Herder insanın doğa tarafından, yeryüzünde tanrıyı kendi naçizane olanaklarıyla taklit edip mükemmelleşme iradesine sahip olarak yaratıldığını belirtir. Bu bağlamda hümanite; akıllı ve özgür bir varlık olarak hem sadece insanda bulunan bir gizil güç, bir olanak hem de tüm insanlık için kapsayıcı bir ideal, bir amaçtır. Herder’e göre insanlık için en yüksek merteye ise *hümanite*dir ve Herder bu düşüncesini: “biz melekleri ya da tanrıları düşündüğümüz sırada bile, onları ancak idealize edilmiş yüksek insanlar olarak tasarlarız” (Herder, 2017: 25) cümlesiyle dile getirir. Herder bu bağlamda insanın ruhu ve bedeni arasında da paralel bir ilişki kurmaktadır. “*Is the Beauty of the Body a Herald of the Beauty of the Soul?*” isimli makalesinde Herder güzel bir kadın vücudunu örnek vererek bu durumu “Tanrının sembolü” olarak tanımlar. Güzel bir ruhun bedeni de güzel olmalıdır ve bu güzellik aynı zamanda iklim ve coğrafya ile de ilişkilidir (Herder, 2006: 34-35)

Hümanite ayrıca insanın fiziksel ve biyolojik yapısıyla da sıkı bir ilişki içerisindedir. İnsanın fiziksel ve bilişsel yapısı bu dünyada *hümaniteye* uygun şekilde tasarlanmıştır. Fakat bu noktada Herder *hümanite* idealinin nerede, hangi zamanda ya da devirde son noktaya ulaşıp tamamlanacağı konusuna tereddütle yaklaşır. İnsanlığın yeryüzü üzerinde, tarihin ilerideki herhangi bir noktasında *hümanitenin* tamamlanması konusundaki şüphelerin din aracılığıyla ve ruhun ölümsüzlüğü ile giderileceğine dikkat çeker. İnsanlığın şüpheye düştüğü anlarda din devreye girecek, insanlığın eksikliklerini ve ümitlerini *imanda* bir araya getirecek ve insaniyete *ölümsüzlük* tacını giydirecektir (Herder, 2020: 146).

Bu durum Herder’in düşüncesinde yeryüzüne aşkın başka bir dünya olduğu fikrini gündeme getirmektedir. Burada Herder’in insanlığı tinsel bir varlık olarak kabul ettiği açıkça görülecektir. Herder’in aşkın insan anlayışını Gökberk şu şekilde betimler:

İnsan bu dünya ile daha yüksek bir dünya arasında bulunan ‘ortada bir yaratıktır’ ... Onun bedeni bu sistem içinde sadece organik bir ortamdır ... Hem doğal hem de tinsel bir varlıktır,

iki dünyanın yurttaşdır. Bizim bedenimiz geliştiği gibi, içimizde de tinsel bir insan gelişir. (Gökberk, 2017, 123).

Hümanite idealine ulaşmak için gerçekleşen bu gelişimler yeryüzünde nihayete erecek kadar yeterli değildir. Bu erek ancak insanın tinsel varlığı tarafından nihayete erdirilebilir. İnsanlığın ölümsüzlük ile taçlandırılması bu yüzdendir. Herder'in insanlık tını ile ilgili bu görüşleri O'nun gelenek ve kültür alanındaki görüşlerine de sirayet etmiş. Sadece bir bütün olarak insanlığın değil aynı zamanda ulusların kendilerine has tınleri olduğu düşüncesi de tarihte ilk kez Herder tarafından dile getirilmiştir. "Ulusal-Tin deyiimi, Hegel'in tarih felsefesinden daha eskidir ve bilindiği gibi her şeyden önce Herder'de gelişmiştir" (Wein, 2019: 20). Fakat hümanite ideali bir ya da birkaç ulusun veya dönemin tekelinde değil, tüm ulusların ve insanlığın tarihine aittir (Özlem, 2018: 83).

Hümanite fikrini önemli ölçüde destekleyen argümanlar Herder'in dil ile ilgili görüşlerinden de çıkmaktadır. Herder bu görüşlerini Berlin Akademisi'nin düzenlediği bir yarışmada "İnsan dili hangi yolla icat etmiştir?" sorusuna yanıt olarak *Dillerin Kökeni Üzerine* (1770) adlı denemesinde dile getirmiştir. Herder'in bu denemesi klasik Alman dil felsefesinin ilk örneği olarak kabul edilir (Aytaç, 2011: 20-11). Herder'in genel olarak kendi tarih felsefesi sistemindeki çizgi olan "öğretici ve yol gösterici doğa" anlayışı insanın dil ile olan ilişkisinde de kendini göstermektedir. Bu anlayışa göre insan "dil yaratıcıdır" ve dil için doğa tarafından oluşturulmuştur (Herder, 2011: 26).

3.1.3.2 Dil

Dil insanın ilkel durumundayken duygularını dışa vurma ihtiyacıyla kendini gösterir ve insanın daha bebekliğinde dahi bir dili vardır. Fakat bu dil geliştirilmek, ilerletilmek zorundadır. Dilin bireydeki gelişimi görme, işitme ve dokunma duygularının desteğiyle gerçekleşir. Bunun yanı sıra doğa yani tanrısallık insanlar ve halklar arasında iletişimin ve etkileşimin gerçekleşebilmesi için insanlığı keline dil icat etmek üzere organize etmiştir (A.g.e.: 34). Bu icat esasında zaten insanda halihazırda potansiyel olarak var olan bir yeteneğin, duyguların dışa vurulma isteğiyle fark edilip geliştirilmesi ve ilerletilmesidir. Bu sayede varlıklar kelimeler ile işaretlenmekte ve insan aklının düşüncesinin malzemesi meydana getirilmektedir (Herder, 2011: 40).

Herder'in dil felsefesindeki en temel ve en önemli başarısı dilin, düşünce ve anlamın doğasına ilişkin olarak yaptığı tespitlerdir. Buna göre; düşünce esasen dile bağlıdır ve kapsamı dil tarafından belirlenir yani insan ancak bir dile sahipse düşünebilir ve ancak dilsel olarak ifade edebildiğini düşünebilir. Anlamlar ya da kavramlar dilden bağımsız değildir. Kavramsallaştırma algılarla ve duyumlarla yakından ilişkilidir, kavramlarımızın kaynağı duyumlarımızdır (Forster, 2018: 19).

Bu noktada Herder'in insandaki düşünme faaliyetinin dil aracılığıyla gerçekleştiği fikrini kabul ettiğini görüyoruz. Aynı zamanda insanın ve insanlığın sürekli ilerlemesi, insanlık sıfatlarını tam ve eksiksiz bir duruma getirmeye çalışması akıl ile gerçekleştirilen düşünce yoluyla imkân bulmaktadır.

İnsanlığın ilerlemesi için gereken en önemli araçlardan biri olan dil, bir "toplum yarattığı" olan insan tarafından yapılandırılmalı, gelecek nesillere geliştirilerek aktarılmalıdır. Sosyal bir varlık olan insanın toplumsal yaşamı ve sosyal ilişkileri genişleyip giderek daha karmaşık hale geldikçe dili de bu ilişkiler ağına paralel olarak gelişim ve değişim gösterecektir. Bu farklılaşma aynı zamanda insanlar arasındaki ulus, boy, kabile gibi farklı toplumların oluşmasının ve birbirleri arasındaki en dikkate değer ayrımı olarak gördüğümüz dil çeşitliliğinin göstergesidir. Herder dil ile ilgili görüşlerinin bir kısmında Rousseau'dan etkilenmiş, ona atıfta bulunmuştur. Rousseau'nun dil ile ilgili olarak savunduğu fikirler yeryüzü üzerindeki dillerin farklılaşma sebebinin ve insanlığın yeryüzüne dağılma ihtiyacını da açıklar niteliktedir:

İnsan düşünmeye başlamadan önce hisseder. İnsanların, gereksinimlerini ifade etmek için konuşmayı buldukları ileri sürülür; bu düşüncenin savunulabilir bir tarafını görmüyorum. Temel gereksinimlerin doğal etkisi insanları birbirinden ayırmak olmuştur, onları bir birbirine yaklaştırmak değil. İnsan türünün yayılması ve yeryüzünün çok hızlı bir şekilde insanlarla dolması için bu gerekliydi de; yoksa insan türü dünyanın bir köşesine sıkışıp kalırdı ve geri kalan bölgeler ıssızlaşırdı (Rousseau, 2021: 10).

Rousseau'nun bu görüşleri Herder'in insanlık tarihi felsefesiyle prensip olarak uyuşmaktadır. Rousseau, aynı zamanda Herder'in manevi hocası ve fikirlerinin de kaynağı olarak görülmektedir (Sevim, 2008: 134). Buna göre insanlığın yeryüzündeki kitlesel eylemlerini ve durumlarını olgusal bağlamda açıklamak önemlidir. Fakat Herder için doğa tarafından meydana getirilmiş dünyadaki olguların mutlaka tanrısal bir yönü ve amacı vardır.

Herder'e göre ise "bu kadar yakın, küçük halkların dil, düşünme ve yaşam tarzındaki farklılığın temeli, karşılıklı aile kını ve milli nefrettir" (Herder, 20211: 55). Herder ailelerin ve boyların ya da kavimlerin birbirlerine kin ve milli duygulardan kaynaklanan nefret hissini aslında insan doğasını kötülemeyeceğini, bu durumun soysuz bir kötülük değil asil bir insani zayıflık olduğunu bildirir. Kavimlerin birbirleriyle olan bu farklılıklarının ve ayrımlarının onların kıskançlık, şeref duygusu, soyları ve meziyetleriyle övünme davranışı ile açıklar (Herder, 2011: 55). Böylece insanlık boylara, kavimlere, uluslara ayrılarak kendisi için yaratılmış olan yeryüzünün her bir farklı ücre köşesine kadar yayılmıştır. Bu durum insanlık tarihinde farklı dillerin yanı sıra farklı kültürler ve geleneklerin de ortaya çıkmasına sebep olmuş aynı zamanda *hümanite* idealine de hizmet eden fenomenlerin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.

Aksi takdirde insanlık yeryüzünün sadece bir yerine sıkışıp kalsa, tek bir dil ve tek bir kültür içinde yaşamaya devam etse, ayrımlardan ve farklılaşmalardan kaynaklanan çatışmalardan arınmış olarak kalsaydı insanlığın ilerlemesi için gereken itici iç kuvveti açığa çıkaramazdı. Şu hâlde insanlığın ilerlemesi ulusların birbirlerine dil, kültür, bilim ve sanat gibi insani faaliyet alanlarında duydukları kıskançlık, üstünlük, kıyas ve rekabet duygularıyla gerçekleşmektedir.

3.1.3.3. Kültür

Herder insanlığın gelişimi için bizzat insanların ürettiği bir fenomen olarak kültür faktörünün üzerinde önemle durmuştur. Herder özellikle etnik halk kültürlerinin ve kültürel çeşitliliğin önemini vurgulamaya çalışmış hatta bu bağlamda edebiyat alanında "halk şarkısı" (volkslied) kavramını literatüre kazandırmıştır (Sevim, 2008: 276). Herder'in etnik kültüre olan özel ilgisinin sebebi dönemin Almanya'sının siyasi durumu göz önünde bulundurulduğunda daha anlaşılır olmaktadır.

18. Yüzyılda Almanya milli bilinçten ve milli düşünceden yoksun, genel olarak tüm insanlığın ve sadece soyut bir kavram olarak "birey" in ön planda olduğu bir coğrafyaydı. Herder'i rahatsız eden konuların başında ise işte bu milli birlikten yoksun ve çeşitli prenslikler ile yönetilen Alman uluslarının bölünmüş, parçalanmış durumu geliyordu. Bu bağlamda Herder Katolik ve Protestan olarak bölünmüş Almanların; Prusya ve Avusturya ittifakının hayalini kurmuştur (Sevim, 2008: 143-146).

Herder'in bu arzusunun sebebi mensubu olmaktan gurur duyduğu Alman ulusunun bir bütün içinde güçlü bir yapıya kavuşarak varlığını sürdürmesini istemesidir. Bu konu üzerinde Herder'in yakındığı bir başka konu ise Alman krallıklarının eskiden beri sürekli bölünmüş ve dağılmış bir şekilde varlıklarını sürdürmeleridir. Alman ulusları çeşitli krallıklar ve prenslikler çatısı altında tarih boyunca sürekli bölünüp parçalanıp dağılmış daha sonra tekrar bir araya gelmiş fakat bir süre sonra tekrar ayrılarak bir bütünlük oluşturamadan tarih sahnesinde seyrine devam etmişlerdir. Herder Alman ulusunun bu sürekli parçalanıp birleşen siyasi ve toplumsal yapısını açıklarken bunun bir uygarlaşma süreci olduğunu düşünür ve kendi genel felsefi sistemine, doğa analogisine gönderme yapar.

Her bir parçanın bütün olmak gibi bir niyeti vardı ve bütün parçaları birleştirmek, Alman temelli krallıkların beş asrına mal olmuştur. Peki, bu parçalanma neden kaynaklanıyor? Kuşkusuz, yapının bizzat kendisinden; ayrılma tohumu ayrılan her parçada bütünü yaşatan bir poliptir (Herder, 2020: 648).

Alman krallıklarının bölünüp ayrılması yukarıda da bahsedildiği üzere insan neslinin yeryüzüne dağılıp genişlemesi ve varlığını sürdürmesi için gerekli olan insani dinamiklerin örneğidir. Fakat burada Herder artık Alman ulusu için yeterli merhalelerin aşılmış olduğu ve birleşmenin zamanının geldiği kanaatinde olduğunu görüyoruz.

18. Yüzyıl Avrupa'sında halk kavramı birçok farklı anlama gelmekle birlikte ağırlıklı olarak siyasi bir gerçeklikten ziyade duygusal bir temelde anlam bulmaktadır. Günümüzde daha çok bir ortak dil, ana dil çatısı altında birleşen toplumları niteleyen halk tanımı dönemin Avrupa'sında belli bir ülke veya bölgede, belli bir kralın ya da imparatorun himayesi altında yaşayan ve aynı dine mensup olan insanları imlemektedir (Hof, 2017, 238).

Herder'in kültür ile ilgili düşünceleri onun iklim teorisi ile paraleldir. İklimin ve yaşanan coğrafyanın toplumların kültürlerini ve geleneklerini etkilemesi, şekillendirmesi son derece doğal bir durumdur. Coğrafi farklılaşmanın getirdiği kültür farklılığına ek olarak Herder aynı zamanda, aynı toplum içinde yaşayan insanlar arasında ise "bilginlerin kültürü" ve "halk kültürü" olarak iki farklı kültür ayırımı yapar (Herder, 2020: 379). Buna göre toplumlar veya devletler birbirlerinden coğrafi bir kültür bağlamında farklılıklar gösterirken aynı zamanda her devlet kendi içinde bilgin

kültürü ve halk kültürünü de meydana getirir. Devletler ise genel de baskın olan bilginler kültürüne göre şekillenmekte ve yönetilmektedirler. Bilginler kültürü ve halk kültürü her devlet veya toplum için geçerli olsa da farklı devlet veya toplumlar kendi içlerinde diğerlerinden farklı bilginler kültürü ve halk kültürleri üretirler. Herder bu farklılıklara örnek olarak Avrupa devletleri ile Doğu devletlerini (Çin, Hint, Japon vb.) gösterir. Herder doğu devletlerini, özellikle Çin'i kapalı bir ülke olarak, Çin halklarını da içine kapalı, birbirleriyle rekabet etmeyen hatta birbirlerine karşı derin bir itaat ve miskin bir ruh hali içinde olduklarını aktarır (Herder, 2020: 380)

Herder'e göre, insan türü kendi bölgesinde en doğal şekilde organize olur (Sevim, 2008: 302). Şu halde insanlık tarihi de bu organizasyondan etkilenmekte ve bu organizasyona göre şekillenmektedir. Yerküre farklı coğrafi bölgelere ve farklı iklimlere ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla yerkürenin tamamına yayılması gereken insanlık farklı halklara bölünerek yeryüzüne dağıtılmıştır. Bu durum Herder'in felsefesinde tanrısal planın bir parçasıdır. Halklar ancak yerküre üzerinden kendilerine tahsis edilmiş ya da ayak uydurabildikleri coğrafyalarda varlıklarını sürdürebileceklerdir. Aksi taktirde doğanın insanlık için kurduğu denge bozulmuş olacaktır. Herder'in bu konuyla ilgili Avrupalılar adına yaptığı ve kendisinin de bu fikirlerinden ötürü Avrupa'da uzun yıllar boyunca yok sayılıp görmezden gelinmesine sebep olan özeleştirisi ise şöyledir:

Biz Avrupalılar bütün dünyayı tüccar ya da haydut olarak dolaşmış ve bu yüzden iç kaynaklarımızı ihmal etmişiz. ... bizlerin devlet yapısı, yabancı olana doymak bilmeyen hayvanlar gibi, iyi ve kötüyü, baharat ve zehri, kahve ve çayı, altın ve gümüşü oburca tüketmek noktasında ciddi gayret sarf etmişiz. Halbuki onlar [Çin] kendi iç dolaşımıyla yetinmişler (Herder, 2020: 381).

Herder'in ömrü boyunca Asya kıtasına geçmediği bilinmektedir. Herder Asya kıtasında varlığını sürdürmüş devletler hakkındaki bilgilerini Avrupalı seyyahların seyahatnamelerinden, Yunanlıların aktardıklarından, Roma döneminden kalma arşiv kalıntılarından, Asya kıtası üzerindeki milletlerin telif eserlerinden, destanlarından, mitolojilerinden, kutsal kitaplarından ve çevirilerden elde etmiştir. Bu sebeple Herder'in Asya üzerine yazdıkları kendisinin ikinci ve üçüncü kaynaklar tarafından elde ettiği bilgiler ve bu bilgiler doğrultusunda yaptığı çıkarımlarıdır. Herder de bu durumun farkındadır ve Asya'ya dair Avrupalıların bilgi kaynaklarının güvenilmeyen kaynaklar

olduğunu hatta Avrupalı alimlerin bu durumu daha da karmaşık, içinden çıkılmaz bir hale getirdiğini bu nedenle Avrupalıların Asya'ya bir masal diyarı gözüyle baktığını bildirir (Herder, 2020: 423).

Herder medeniyetlerin birbirleriyle karşılaşmasını, dolayısıyla halkların ve kültürlerin birbirleriyle temas etmesinin halihazırda mevcut bulunan kültürlerin zenginleşmesine ve insanlığın eğitimi ve gelişimi için olumlu anlamda bir atmosfer oluşturduğuna inanmaktadır. Herder'e göre bunun önemli örneklerinden biri Antik Yunan medeniyetidir. Antik Yunan, doğu medeniyetlerinin kültürleriyle tanışıp/tanıştırılıp zenginleştirilmiş ve sanat, şiir, edebiyat, tiyatro, felsefe, yasa ve benzeri gibi insani faaliyetlerin gelişebileceği uygun bir zemin oluşturmuştur (Herder, 2004-a: 19).

Herder'in bu düşüncesi için verilecek örneği 1773 tarihli *Shakespeare Üzerine* adlı eserinde buluyoruz. Herder *drama*, *komedya* ve *tragedya* kelimeleri Yunanistan'dan miras aldığımızı belirtir. Dolayısıyla bu sanatların kaynağı Antik Yunan'dır fakat yeryüzündeki her şeyde olduğu gibi Yunan tiyatrosu da zamanla değişime, gelişime uğramış daha karmaşık ve ayrıntılı bir hale gelmiştir (Herder, 2021:48-53). İnsanlığın gelişmesine paralel olarak sanatın, edebiyatın, toplumsal yasaların, dolayısıyla topyekün olarak kültürün gelişmesi de kaçınılmaz olarak gerçekleşecektir.

Herder'in tarih felsefesi ya da tam anlamıyla vurgulamak gerekirse insanlık tarihi felsefesinden çıkan *hümanite* kavramı onun insan felsefesi çatısı altında bir kültür felsefesi yapmasını da zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda insanlığın olduğu yerde kültür de doğal olarak oluşmuş ve *hümanitenin* hem ürünü hem de ana malzemesi olarak işlev görmüştür. *Hümanite* ve kültür Herder'in felsefe sisteminde birbirlerinden beslenen ve birbirini oluşturan, oluşmasına zemin hazırlayan iki olgu ve iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Herder kültür olgusuyla ilgilenmiş ve onu bir felsefi terim haline getirmiştir:

Kültür'ü bir felsefe terimi olarak kullanan ilk filozof J. G. Herder'dir. Herder, kültürü, toplumların "doğal durum"dan çıkıp, kendileri için yararlı ve kendilerine göre iyi ve doğru bildikleri amaçlara ulaşma ve bunları gerçekleştirme yolunda gösterdikleri tüm etkinliklerin ve bu etkinlikler sonucu meydana getirdikleri tüm ürün ve yaratımların evrensel adı olarak kullanmıştır (Özlem, 2008: 157).

Bu ürün ve yaratımlara somut örnekler verecek olursak bunlar insanlığın hümanite ideali yolunda ve doğanın gözetimi altında ilerleyen insanlığa doğa tarafından bahşedilen maddi icatlardır. Bu icatlar ise insanlığın birtakım ihtiyaçları sonucunda ortaya çıkmıştır. Herder bunlara örnek insanlığın yeryüzüne dağılması ve keşfetmesi için gerekli olan gemi yapma sanatını ve dolayısıyla pusulayı, ateşi kontrol altına alacak araçları, devlet kurmak, korumak ve idame ettirmek için savaş sanatını dolayısıyla ateşli silahları, barutu, hukuku, ticareti, sanayiye, kıymetli madenleri ve benzerlerini örnek gösterir (Herder, 2020: 526-529).

Herder'e göre tarih ve kültür alanındaki her şey istençli ve özgür, irade sahibi insanın bir amaç uğruna yapıp etmelerinin ve ortaya koyduğu ürünlerin tamamıdır. İnsan hayvani durumdan hümanite ideali sayesinde kurtulup tarih seyri içinde insanlaşmaya doğru ilerlerken aynı zamanda akli sayesinde istencini de denetim altına almakta, yönlendirmekte ve yönetmektedir. Bu durum insana, yalnızca insana, doğa tarafından başka hiçbir varlığa verilmemiş olan özgürlük niteliğini verir ve bu şekilde insan bir kültür öznesi haline gelir (Özlem, 2008: 207).

3.1.4. Evren Tasarımı ve İnsanlığın Ereği

Herder'in evren tasarımı varlıkların birbirleriyle bağlantılı olarak büyükten küçüğe doğru belirli bir sistem içerisinde ve tek bir semavi gücün iradesiyle oluşturulmuş olduğunu kabul etmektedir (Herder, 2020: 29). Bu sistem ise *hümanite* amacının gerçekleştirilmesi için kurulmuş tanrısal bir düzendir. Buna göre öncelikle güneş sistemi ve gezegenler kendi düzenleri içerisinde Dünya'nın canlılığa imkan verecek bir yere konumlandırılmıştır. Daha sonra bu canlılık kendi içerisinde çeşitliliğe, zenginliğe ve insanlığın gelişip ilerlemesine uygun olacak koşullar sağlanacak biçimde düzenlenmiştir. Bu durum evrenin, dünyanın ve insanlığın anlamının temelidir. Hepsi ancak bu amaç içerisinde değerlendirilip bu amaç uğruna var olduklarında bir anlam kazanırlar. Bu nedenle Herder hem tarihin ve tarih felsefesinin hem de insanlık tarihinin bu sistem içerisinde işlediği fikri kabul edildiğinde anlaşılabilir olacağını söyler (Herder, 2020: 29).

Herder'in doğa görüşü bariz bir şekilde erekseldir ve doğa etkin bir faktör olarak evrimsel süreç içinde bu ereği yerine getirmektedir. Bu durum ile Herder evrimdeki her bir aşamayı, bir sonraki aşamayı hazırlayan ve ona temel oluşturan bir

basamak olarak doğa tarafından tasarlanmış olduğunu düşünür (Collingwood, 2010: 142). Doğa tarafından tasarlanan bu aşamaların ve evrimin amacı ise ussal bir varlık olan insanı ve insanlığın ortaya çıkıp gelişeceği alt yapıyı hazırlamaktır. Dolayısıyla Herder'e göre doğa ve insan birbiri ile çok sıkı bir ilişki içinde olan iki varlıktır. Bu iki varlığın tarihsel süreçteki hareketleri ise ancak ereksel bir amaç çerçevesinde yorumlanarak anlaşılabilir. Bu anlayışla Herder'in tarih felsefesi betimleyici ve yorumlayıcı bir uğraş olarak görülmektedir (Özlem, 2018: 82).

Bu ereksellik yeryüzündeki en küçük basit yapıtaşlarından başlayarak giderek daha karmaşık yapıları ve nihayetinde insanı meydana getirmektedir. Herder doğada, bitkilerde ve hayvanlarda bulunan çeşit çeşit güçlerin ve dürtülerin nihayetinde şeklinin elverdiği ölçüde insanda bir araya geldiğini kabul eder. Bu kabule göre insan doğada bulunan diğer varlıkların özelliklerinden ve güçlerinden kendi yapısına uygun olanları içinde barındırmaktadır. İnsan formuna en uygun olacak biçim ve ölçüde tasarlanan bu yapı bir sanatçının elinden çıkmış gibidir. Bu noktada Herder insanı doğadaki varlıkların en üstün olanı ve varlıklar hiyerarşisinin doruk noktası olarak gösterir (Herder, 2020: 149).

Evrenin, evrendeki tüm gezegenlerin ve varlıkların bir sistem dahilinde hareket ettiğini kabul eden Herder bu büyük evrenin içinde insanlığın var olup gelişmesine ev sahipliği yapabilecek tek yerin Dünya'mız olduğunu öne sürer. Bu bağlamda içinde yaşadığımız yerküre evrende önemli bir amaca hizmet etmek üzere ilahi kudret tarafından mevcut bulunduğu konuma yerleştirilmiştir. Yerkürenin evrende bulunduğu konum onu içinde canlılığı barındıracak şekilde belirlenmiş ve bu canlılığın farklı evrimsel devrelerden geçerek ileri bir konuma taşıyacak şekilde kanunlarla donatılmıştır.

Bu kanunlar doğa kanunları hatta evrensel kanunlardır, yerküre üzerinde insanlığın ortaya çıkması için tanrı tarafından tayin edilmişlerdir ve insanlığın tanrısal planının yeryüzü üzerinde yavaş yavaş açığa çıkmasını sağlamaktadır. Herder evrendeki en küçük yapı taşlarından en devasa varlıklara kadar her şeyin bu kanunlara göre düzenlenip geliştiğini kabul eder ve bu kanunlar çerçevesinde de varlığa gelen şeyler tekrar yok olup farklı bir varlığın bünyesine karışmak üzere yeryüzünü üretmeye devam eder (Herder, 2020: 37).

Herder sadece bir şair ve filozof değil aynı zamanda ciddi ölçüde coğrafya, kozmoloji ve jeoloji bilgisi olan çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Dünya gezegeninin uzayda güneşe karşı aldığı konumdan yeryüzünü oluşturan toprak katmanlarının geçirdiği kimyasal ve fiziksel reaksiyonlara kadar birçok alanda bilimsel nitelikte açıklamalar yapabilecek yetkinliğe sahiptir. Kendisi bizzat insanlık tarihinden önce yeryüzünün tarihinin anlaşılmasını istemektedir. Aksi takdirde insanlığın amacının anlaşılması zorlaşacaktır. Çünkü doğa insanlığı ortaya çıkarmak için belirli birtakım şartların olgunlaşmasını beklemiş, yeryüzünü insanın yaşamasına uygun bir hale getirmek için çeşitli devrelerden geçirmiş, dünyanın şekillenme sürecinin tamamlanmasını beklemiştir (Herder, 2020: 37).

Herder yerkürenin bu gelişme ve değişme sürecinde atmosferin önemine dikkat çeker ve havaya ayrı bir önem atfeder. O diğer gezegenlerin ve gök cisimlerinin canlılık meydana getirecek nitelikte bir atmosfere sahip olmadığını bilincinde olarak Dünya'nın bu özel atmosferinin insanlığın amacına uygun olarak yapılandırıldığını söyler (Herder, 2020: 46).

Bu yerkürenin dışarıdan kaynaklı fiziki bir etki ile şekillendirilmesine bir örnektir. Yeryüzü ayrıca kendi fiziki iç kuvvetlerinin de etkisiyle de şekillenmekte ve insanlığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Herder bu iç kuvvetler ile meydana gelen dağların korunaklı ovalar oluşturarak insanlara yerleşim yeri imkanı sağladığını ileri sürer. Onun bu tezine göre ilk insanlar Asya'dan başlayarak daha sonra diğer kara parçalarına dağılmışlardır; "Kısaca, yerkürenin büyük sıradağları hem ilk yerleşim yeri hem de değişimlerin kaynağı ve insan neslinin devamına imkan veren yerler olmuşlardır" (Herder, 2020: 46-47). Herder yerküre üzerinde konumlandırılmış kıtaların, okyanusların dağların ve nehirlerin de belli bir düzen dahilinde insanlığın yararına ve amacına uygun olarak yerleştirildiğini söyler aksi takdirde insanlığın değişimi ve gelişimi de sekteye uğrayacaktır (Herder, 2020: 48).

Şu halde Herder Dünya'yı insanlığın yapılandırılması, geliştirilmesi ve amacına uygun olarak biçimlendirilmesi konusunda bir atölye olarak görmektedir. Yerkürenin ve yer şekillerinin bu karmaşık yapısı tek bir kaynaktan çıkmış olan insanlığı farklılaşmasına, birbirinden farklı coğrafyalarda çeşitli kültürler üretmesine olanak vermiştir. İnsan soyları arasındaki bu çeşitlilik insanların birbirleriyle rekabete

girmeleri, birbirlerini doğrudan ya da dolaylı olarak eğitmeleri ve gelişimlerine katkıda bulunmaları konusunda ilerlemesine yardımcı olmaktadır. Buna örnek verecek olursak tek bir ulus sürekli olarak soyunu sürdürdüğü belli bir coğrafyada ve iklimde ilerlemesini tek yönlü gerçekleştirmekte, hem teknik ve teknolojik hem de bilimsel ve etik olarak sadece kendi yaşam şartları ve ihtiyaçları doğrultusunda bir dünya üretmektedir. Bu tek yönlü ulusun Herder'in hayalini kurduğu *hümanite* amacını gerçekleştirmesi çok zor ya da en iyi ihtimalle beklenenden daha uzun vadeli olacaktır.

Bu bakımdan yeryüzünün çeşitli yerlerine dağılmış ulusların her biri kendince kaydettiği ilerlemeyi birbirlerine aktarabilecek ve bu sayede *hümaniteyi* hem daha sağlıklı hem de gerektiği hızda sağlayabilecektir.

Herder insanlığın amacını açıklarken yaptığı temellendirmeler ile olgusal dünyayı materyalistlerin aksine rahatça anlamlandırabilmektedir. Herder'in doğa ve insan hakkındaki bu semavi karakterli erekselci düşünceleri onu 18. Yüzyılda Fransız materyalizminin ciddi şekilde etkilediği Aydınlanmaya karşı bir tavır almasına neden olmuştur.

İnsanlığın evren tasavvurlarının her çağda değişmiş olması gibi tarih anlayışları da çağdan çağa, kültürden kültüre değişiklik göstermiştir. Bununla birlikte kültürün değişmesi de medeniyetlerin ya da devirlerin tarih anlayışlarını da değiştirir. Tarih ve kültür, yapıları gereği birbiriyle iç içe olan ve bir sarmal gibi seyreden iki olgudur. Kültür veya kültürler zamanla tarihsel süreçlerde değişir, gelişir ya da yok olup tarihin bir anında donup katılaştır. Fakat tarih akmaya devam eder. Bu bakımdan tarih ve kültür kavramlarını birbirinden ayırt etmek önemlidir.

Tarih demek kültür ya da kültür birikimi demek değildir. Tarih, bir başka bakış açısına göre ise kültürün gerçekleşmesine zemin olmuştur ve geçmişte donmuş halde durmaktadır. Bir tarihçi ise bu sabit halde donup kalmış geçmişe farklı açılardan bakarak ya da yeniden canlandırarak tarihi yazmaya, şimdiye ve geleceğe aktarmaya çalışır. Bu faaliyeti sırasında tarihçiden beklenen en önemli tavır her türlü ideolojik tutumunu ve kişisel çıkarlarını bir kenara bırakıp sadece hakikati yazmasıdır. Bu tutum aynı zamanda bilimsel ahlakın da gereğidir.

Geçmiş doğru bilmek insanlığa gelecek için de doğru çıkarımlar yapabilme imkânı verecektir. Burada bahsedilen bilimsel bir yöntemdir. Geçmiş doğru ve tutarlı öğrenildiği oranda ancak gelecek ile ilgili kısmi çıkarımlar yapabilme imkânı oluşur. Fakat tarih bilimsel olduğu kadar felsefi olarak da ele alınmış ve tarih tasavvurları, tarih metafizikleri oluşturulmuştur. Tarihi metafizik bir anlayış ile ele almak onu sadece geçmişten ibaret bir olgu değil aynı zamanda geleceği de kuran, belirleyen ve nihai ereği olan bir yapı olarak incelemeyi gerektirir. Bu bağlamda tarih metafizikleri iki anlayış biçimiyle ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi eski uygarlıkların yaratılış efsanelerine kadar geriye götürebilen ve doğanın döngüsel yapısından esinlenerek geliştirilmiş döngüsel tarih tasarımlarıdır (Aysevener, 2021: 20). Diğeri ise insanlığın birçok alanda ilerlemelere şahit olduğu, modern çağın başlangıcı olan ve Aydınlanma'ya her alanda zemin hazırlamış olan 16. ve 17. Yüzyıllarda ilk defa gündeme gelmiş olan ilerlemeci tarih tasarımlarıdır (Aysevener, 2021: 63).

Bu metafizik kökenli anlayışlarla tarihe bakıldığında görülen şey tarih bilimindeki gibi donmuş halde duran bir geçmiş ve sonsuz ihtimallerle insanlığın karşısına çıkacak bir gelecek değil belirli bir geçmiş ve genel olarak belirlenmiş ya da mekanikleşmiş bir gelecektir. Bu tarih metafizikleri tarihi geçmiş-şimdi-gelecek olarak bir bütün içinde ele alır. İnsanlığın tarih içinde şimdiye kadar kat ettiği ve gelecekte kat edeceği yol önceden belirlenmiştir. İnsanlığı nelerin beklediği, neleri görüp geçireceği, başına neler geleceği ve dolayısıyla insanlığın kaderi metafiziksel tarih anlayışlarında önceden belirlidir. Bu belirlenim, insanlığın yeryüzü üzerindeki serüveninin tarihi Antik Dönem'de doğa yasaları ve mitos ile Orta Çağ'da teolojik bir anlayışla ve 17. Yüzyıldan sonra ise rasyonalist bir tutum ile şekillenmiştir.

3.2. Tarih Görüşü

3.2.1. Bütüncül Tarih Anlayışı

Tarih felsefesinde veya insanlık tarihi felsefesinde Herder'in amacı ya da arzusu tarihi olabildiğince geniş bir perspektiften görebilmek, bu tarihsel tabloyu çağının ve çağdaşlarının gözleri önüne serilebilmek hatta bunu gelecek nesillere aktararak gelecek nesillere bu konuda yardımcı ve yol gösterici olabilmektir. Bu aşamada tarih bilimini bir betimleme olarak gören Herder'in tarihçilerden isteği ise onların tarihi olayları bir

bütünün parçası olarak insanlığa her yönden göstermesi, olayların ve konunun yorumlanmasıdır.

Herder sadece kendi anılarını yazan bir tarihçinin bile anlattığı konuyu sadece kendisine göre değil tüm insanlık adına da yazmasını ister (Herder, 2004: 258). Fakat O hiçbir ilimin her ne kadar yetkin, *sınırsız* ve *ezeli* olsa da insanlık tarihinin, insanlık tarihi yazarı tarafından veya tarih felsefecisi tarafından tam bir bütünlük halinde ortaya konulamayacağına bilincindedir. “Çünkü neslimizin tarihini bir bütünlük içinde gören, yalnız onun yaratıcı ruhudur.” (Herder, 2020: 181).

Herder bu durumu tarih felsefecisinin dolayısıyla bu bağlamda insanlık tarihi yazarının doğasından kaynaklanan ve bir birey olarak asla aşamayacağı eksikliklerden ve yoksunluklardan kaynaklan yapısına bağlar. Şu hâlde bir tarihçi insanlık tarihini yazmaya giriştiğinde ancak ömrünün ve imkanlarının yettiği ölçüde bir tarih aralığını; ulusu, kültürü, coğrafyayı ve iklimi kendi kısıtlı bakış açısıyla anlatabilecektir.

Ayrıca bu anlatım belirli bir zeminde kısmen dar bir çerçeve içinde, tarihçinin perspektifi ve zekasıyla doğru orantılı olarak rasyonelleştirilmiş bir anlatımdır. Tarihçinin bize sunduğu bu anlatılar genellikle belirli olayların birbirleriyle olgusal zemindeki ilişkilerini göstermekte, dolayısıyla tarih yazımı ilke ve metotlarıyla sınırlandırılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Herder’in icat ettiği bu *insanlık tarihi felsefesinden* kendisinin beklentisi ya da ona biçtiği işlevi ise tüm tarihin ve tarihteki olayların birbiri arasındaki görünür somut bağlarından ziyade ancak sezgisel bir yolla çıkarımsal olarak görülebilecek bağların gösterilmesidir. Zira bu faaliyet de artık tarih değil felsefe olarak karşımıza çıkmaktadır (Herder, 2004: 266).

Herder bu konuda *hümanite* idealinde olduğu gibi insanlık tarihi yazımını veya insanlık tarihi felsefesini de her gelecek nesilde daha da ileriye taşınması daha da iyileştirilerek ve yanlışlardan arındırılarak, yetkinleştirilerek bir sonraki nesle aktarılmasını arzulamakta hatta bunu *İdeen*’in önsözünde konunun ilgisine bir görev olarak addetmektedir:

İnsanlık tarihi, insanlık tarihinin felsefesi gibi bir konuda öyle inanıyorum ki, okurun böyle bir *hümaniteye* sahip olması, makbul ve birinci sırada gelen bir ödevidir. Yazmış olan bir insandı, okuyan sen de öyle. O da yanılabilirdi, belki yanılmıştır, senin sahip olduğun bilgilere belki de sahip olamamıştır. O halde kullanabildiğini kullan ve onun iyi niyetini gör, kusurlara takılıp

kalma, daha iyisini sen inşaaya devam et. O, zayıf bir elle bitirilmesi yüzyılları alacak bir binanın temeline birkaç taş koydu. Ne mutlu ki bu taşlar daha sonra, onları oraya taşıyan gibi, toprakla kaplanıp unutulacaklar ve onların üzerinde ya da başka bir yerde daha güzel bir bina yükselecek (Herder, 2020: 21-22).

Eserinin en başında Herder'in bu sözleriyle tek bir göz tarafından bir bütün olarak görülmesi imkânsız olan insanlık tarihinin gelenek halinde yazılıp aktarılarak tüm insanlığın hizmetine sunulması gereken bir alan olması arzusunun anlaşılıyor. Nitekim Herder'in bu arzusu doğrultusundaki çabaları kendisinin daha sonra birtakım çevrelerce "antropolojinin babası" olarak anılmasını sağlamıştır (Collingwood, 2010: 144).

Bütüncül tarih anlayışı insanın yeryüzü üzerinde ve zamanın içinde *hümaniteye* doğru yürüyüşüdür. Bu yürüyüş esnasında tarih sahnesi insanın eğitilmesinin ve her açıdan bu kutsal amaç için gelişmesinin yegâne zeminidir. Bu eğitim ve gelişim aynı zamanda insanlığın kültürünün ve geleneğinin de ilerlemesinin temel şartıdır. İnsan soyu her ne kadar farklı coğrafyalarda farklı dönemlerde çeşitli kültür ve eğitimlerden geçmiş olsa da nihai hedefi *hümanite*dir. Hümanite idealini oluşturacak olan insan ise Herder'e göre ancak eğitim sayesinde insanlık vasfı kazanmaktadır: "İnsan soyunun eğitilmesine gelince; diyebilirim ki insan, ancak eğitim sayesinde insandır; soy dediğimiz şey ise bireylerden oluşan silsileden başka bir şey değildir" (Herder, 2020: 285).

Buna göre insanın ortaya çıkıp tanrı tarafından doğa aracılığıyla eğitime başlandığı yerde ise insanlık tarihi başlamaktadır. Herder insanlığın ilk olarak nerede başlayıp geliştiği sorusunu yanıtlayabilmek için insanlık tarihinin semavi anlamda en eski yazılı geleneği olarak kabul ettiği Tevrat'taki yaratılış hikayesini temel almaktadır (Gökberk, 2019: 155). Bu bağlamda Herder dünyanın (evrenin) ve insanlığın yaratılışı ve ortaya çıkıp yayılmasına dair anlatılan efsaneleri ve hikayeleri de irdeler.

Bu hikayelerde ve efsanelerde anlatılan büyük çaplı kıyametleri ve yıkımları doğa eliyle yerkürenin insanlık için hazırlanmasına yönelik olaylar olarak açıklar. Doğanın yeryüzünde meydana getirdiği bu felaketler insanlığın ortaya çıkıp yaşamasına elverişli şartların sağlanmasından başka bir şey değildir. Bu anlayışa göre yeryüzünde önce basit cansız madde var olmuş, daha sonra bu cansız madde canlılığa geçerek bir

silsile ile mertebeler halinde canlılığı meydana getirmiştir. Herder yeryüzüne dair birtakım öncüller ve şartları ortaya koyarak canlı varlıkların yaratıcı kudret eliyle ilk meydana getirildikleri yerin su olduğu çıkarımını yapar (Herder, 2020: 322). Varlıklar arasındaki bu silsile aynı zamanda besin zinciri sistemini de açıklar niteliktedir. Buna göre bitkilerin var olabilmesi için önce içinde çeşitli mineralleri barındıran toprağın oluşması gerekmektedir. Daha sonra ortaya çıkacak hayvanlar ise hayatta kalmak için bu bitkilere muhtaçtır. Son olarak insanlık, bitkilerin ve hayvanların belli bir düzen içerisinde varlıklarını sürdürdükleri, insan yaşamı için uygun hale getirilmiş yeryüzüne yaratılışın son basamağı olarak gönderilir (Herder, 2020: 56-59).

Herder'in dünya üzerindeki ulusların kültürlerine, sosyo-politik yapılarına, biyolojik ve fizyolojik yapılarına kadar birçok alanda bilgi sahibi olması onun çocukluğundan beri süregelen coğrafya merakına dayanmaktadır. O, ömrü boyunca gezginlerin seyahatnamelerini dikkatle takip etmiş, okumuş ve bu uğraşını insanlık tarihi felsefesi yazımı için kendisine adeta bir ödev kabul etmiştir. Bunu *İdeen*'in birçok yerinde birçok farklı gezgine yaptığı atıf ve alıntılardan anlıyoruz. Bu bağlamda Herder'in tarihi bütüncül bir bakış açısıyla ele alıp araştırmasının bir diğer nedeni ise O'nun tüm kıtalara yayılmış ve farklı yapı ve özelliklere sahip olarak gelişmiş insan soyunu tek ve aynı tür olarak kabul etmesidir. Bu tek ve aynı olan insan soyunun ise maymundan geldiğini ya da insan soyunun maymunlar ile akrabalık bağı olduğunu savunan görüşleri rencide edici bularak reddeder (Herder, 2020: 215-216).

Bunun yanı sıra Herder'e göre yeryüzündeki her şey birbiriyle ortak bir ilişki içerisinde var olmaktadır. Herder varlıkların bu ilişkisinin tüm var olanlar için ve özellikle de insan soyu için hayati öneme sahip olduğuna dikkat çeker. Bu ilişki gerek bitkiler, hayvanlar ve insanlar arasında gerekse de canlılar ve canlıların üzerinde yaşadıkları coğrafya ve iklim arasında gerçekleşir. Bu ilişki de yine doğa tarafından kurulan düzenin bir parçası olarak varlığını sürdürür. Doğa varlıkların bu düzenin dışına çıkmalarına izin vermemektedir. Aksi takdirde bu düzen ilişkisinin dışına çıkanlar ucubeleşeceklerdir (Herder, 2020: 226).

Doğa zaten türlerin sınırlarını tam olarak belirlemiştir ve bu sınırların dışına çıkmak ya da sınırları değiştirmek isteyen yaratıkları varlık aleminden silecektir (Herder, 2020: 236). Doğanın insan soyu için öngördüğü ilişki düzeninde hareket eden

kavimler ise birbirlerinin iyi ve güzel olan yanlarından etkilenip, örnek alıp, uyum göstererek kendilerini hem kültürel bağlamda ahlaki olarak hem de fiziksel anlamda bedensel olarak güzelleştirip iyileştirirler. Herder buna örnek olarak barbar kavimlerin daha uygar kavimlerle karşılaşip onlardan kültürel anlamda etkilenmesi veya evlenerek daha güzel biçimli nesillerin ortaya çıkması durumunu gösterir Herder, 2020: 192). Fakat ulusların veya kavimlerin karşılaşmaları her zaman olumlu sonuçlar doğurmamıştır.

Tarih sahnesinde uluslar genel olarak kendi çıkarlarını korumak ve varlık alanlarını genişletmek için karşı karşıya gelmiş yeryüzü büyük kanlı savaflara tanıklık etmiştir. Daha sonra savaşın ardından genellikle galip gelen taraf mağlup olan tarafa kültürünü ve birtakım yaşam pratiklerini aktarır ya da bu aktarımlar karşılıklı da olabilmektedir. Hümanite ideali açısından ciddi bir tehdit gibi görünen bu savaflar Herder'in düşüncesine göre aslında insanlığın doğası gereği yaşanmaktadır ve *hümanite* açısından bir tehdit oluşturmamaktadır. Çünkü savaş dolayısıyla birbiriyle etkileşime giren kavimler birbirlerinden yeni ya şeyler öğrenerek ilerleyeceklerdir ya da tam tersine uluslardan biri yıkılıp yok olup gidecektir. Bu yok oluş yine doğanın kanunları ve yeryüzünün belirlenmiş koşulları tarafından meydana getirilmektedir Herder, 2020: 513-515).

Herder'e göre yeryüzünün tamamında kendisini gösteren doğuş ve yok oluş tarih içinde ilerleyen hümanitenin yol haritasını oluşturmaktadır. Buna göre tarih sahnesinde var olması gereken kavimler varlıklarını sürdürürken yıkılıp yok olması gereken kavimler de yok olacaklardır (Gökberk, 2019: 156).

Fakat Herder yine de her ne kadar büyük ve ihtişamlı olsa da medeniyetlerin ve imparatorlukların her halükârda tarihte yok olmaktan kendini kurtaramayacağını söyler: "Tarihte her şey geçicidir; tarih mabedinin kitabesi hükümsüzlük ve çürümüşlüktür" (Herder, 2020: 513). Herder ileri sürdüğü bu görüşüne örnek olarak Mısır, Roma, Yunanistan ve İran (Pers) gibi büyük medeniyetlerin zaman içinde zayıflayıp çöküşünü gösterir.

Herder insanlığın tarihsel serüvenindeki bu yükseliş ve çöküşleri doğanın bir kanunu olarak kabul etmektedir. İnsanlığın zaman içindeki bu yolculuğu inişli çıkışlı, istikrarsız ve kaotik görünüşüne rağmen aslında insan doğasını yönlendiren kanunlara

uygun bir şekilde seyretmektedir (Herder, 2020: 537). Bu kanunlar ise “meydana gelmek, var olmak ve yok olup gitmekten başka bir şey değil”dir (Herder, 2020: 513-514).

Buna karşın Herder insanlığın yeryüzünde başı boş bir halde oradan oraya savrulduğu görüşüne karşı çıkar. Çünkü Tanrı insanlığa *hümanite* amacına ulaşması için kendi kaderini tayin edebilme yetkisini vermiştir. İnsan soyu bu amaca akıl vasıtası ile ilerleyecektir. İnsanlığın *hümaniteye* ilerleyişinde karşısına çıkan her türlü engeli aklı ile aşacak ve doğası gereği her türlü kötü şarttan aklı ile kurtulup kutlu yürüyüşüne devam edecektir (Herder, 2020: 536).

Bu yürüyüş esnasında insanlığın yaşadığı parlak dönemler ise hümanite adına atılmış birer adım olarak kabul edilmelidir. Antik Yunan’ın Roma İmparatorluğu’nun, Uzak Doğu’daki bilgelik öğretilerinin, Orta Çağ’ın veya Rönesans’ın insanlığa kazandırdıkları buna örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanı sıra Herder tarihteki her çağı veya dönemi hedefleri kendi sınırları içinde bulunan biricik tarihsel bütünlükler olarak görmekte ve bunun böyle kabul edilmesini istemektedir çünkü bizler tarihteki bu dönemleri ancak kendi özel ereklere ve ideleri sayesinde tanıyabiliriz (Özlem, 2018: 81).

Tarihteki her dönemin veya çağın kendine has ereği ve bu erek etrafında şekillenmiş kavramlar dizisi bulunmaktadır. Bu erekler dönemden döneme, ulustan ulusa hatta coğrafyaya ve iklime göre değişiklikler göstermekte ve zamanla değişime uğramakta ya da yok olup gitmektedir. Bu yüzden Herder’in tarih anlayışında tarihin tamamına yayılmış ve süreklilik arz eden erek ve ideler bulunmamaktadır. Bu nedenle dönemleri ve çağları ya da bir diğer deyişle devirleri kendi iç erek ve ideleri ile anlayabiliriz. *Anlama* aynı zamanda devirlerden oluşan tarihi de bir bütün olarak kavrayabilmemize yardımcı olacaktır. Herder’in bir kavrayış tarzı olarak tarih bilimine ve tarih felsefesine kazandırdığı *anlama* kavramı insanlığın tininden çıkan ve tarihi olayların kaynağı olan güdümlerin ve bağıntıların anlaşılmasını sağlar (Özlem, 2018: 83).

3.2.2. Herder’in Tarihselciliği ve Aydınlanma Karşıtlığı

Herder’in aydınlanma karşıtlığının temelinde Avrupa devletlerinin Asya ve Afrika kıtasındaki toplumlara uyguladığı sömürgecilik faaliyetleri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Herder kendilerini seçkin halk olarak gören milliyetçi Alman

tarihçilerini de eleştirir (Sevim, 2008: 332). Aydınlanma karşıtlığının dışında Herder'in isminin politik alanda anılmasının sebeplerinden biri de onun modern politik düşünceye kazandırdığı iki önemli öğretilerden ileri gelmektedir. Bunlar Herder'in kurucusu olarak görüldüğü milliyetçilik ve tarihselcilik düşünceleridir. Bunun yanı sıra Herder'i detaylı bir devlet teorisi ortaya koymadığı için apolitik bir kişilik olarak tanımlayanlar da vardır fakat Herder'in bir devlet teorisi geliştirmemiş olmasının sebebi onun ideal bir devletin mümkün olabileceğine inanmamasıdır (Beiser, 2021: 299-301).

Herder'e göre bir ulusun sahip olduğu millet olma bilinci ve milliyetçilik düşüncesi içinde bulunduğu toplum için hem ahlaki işlev gören bir araç hem de kültürü meydana getiren ve meydana gelen kültürün korunup aktarılmasını sağlayan bir güçtür (Sevim, 2008: 329). Herder'in bahsettiği bu milliyetçilik düşüncesi onun bir bütün olarak insanlık tarihi felsefesi ve *hümanite* idealiyle de uyum içinde olan; insanlar, halklar ve milletler arasındaki farklılığı insanlığa doğa tarafından bahşedilmiş ve yeryüzünün coğrafi çeşitliliğine uygun olarak yaratılmış olduğu anlayışındadır. Bu nedenle Herder'in milliyetçiliği diğer ırkları ya da dine dayalı üstünlüğü savunarak farklı olanı hor gören milliyetçilik değil, bir tür kültür milliyetçiliğidir. Bu bağlamda Herder'in ortaya koyduğu milliyetçilik düşüncesi kendisinden sonraki dönemlerde işlenen insanlık suçlarının sorumlusu olamaz (Sevim, 2008: 330).

Herder'in kültürel milliyetçiliğini daha iyi anlamak için onun insanlık tarihine bakarken takındığı tarihselci tutumu anlamak önemlidir. Tarihselcilik en genel anlamıyla tarihi olaylar okunurken bu olayların dönemin şartları göz önünde bulundurulup olayın bu haliyle anlaşılmasına çalışılmasıdır. Aynı zamanda anlama, anlamacı yaklaşım Herder'in tarihi okuma metodudur. Bu sayede her tekil tarih olayı kendi zamanının ve içinde cereyan ettiği hal ve vaziyetin biricikliği ile ele alınıp anlaşılabilir. Tarihselcilik insanın bireyselliğinin, tarihsel vakıaların ve kültürel fenomenlerin tekilliğini vurgularken tarih ve insan ile ilgili değişmez kesinlikler ve hakikatler, genel geçer kanunlar arayan soyut akılcılığa da karşı çıkar (Cevizci, 1997: 827).

Bir dindar ve din adamı olan Herder'in Tanrısal irade ile yaratıldığını düşündüğü insanlıktaki çeşitliliğin, halklar ve milletler arasındaki farkın insanlığı *hümaniteye* götüren en önemli faktörlerden biri olduğu ortadadır. Bu bağlamda Herder de insanlar

arasındaki farkı bir gereklilik olarak görmüş, tek tip insanlığın olması halinde bu toplumun yeryüzünün bir köşesine sıkışıp kalarak zamanla yok olmaya başlayacağını dile getirmiştir. Şu halde Herder'in ırklar arasında soy üstünlüğüne dayalı bir ırkçı fikre sahip olduğunu düşünmek temelsizdir. Tarihselcilik ise tam da bu sırada toplumlara, devletleri, kültürleri ve tarihsel vakıaları tarihinin içinde bulunduğu dönem ve durumdan değil ilgili dönemin kendi özel vaziyeti içinde değerlendirilmesini doğru bir yöntem olarak kabul eder. Aksi takdirde tarihsel vakıayı kendi dar penceresinden değerlendiren tarihçi, tarihi gerçekliği çarpıtma ihtimaliyle karşı karşıya kalacaktır. Bu yanlışlıktan kaçınmak için “tarih araştırması bir ulusu ya da bir devleti kendine özgülüğüyle, kendi özel oluşma tarzıyla, kendi özel durumu ve kendi özel belirlenimi altında ele alıp çözümlemelidir” (Aşkın vd., 2017: 84).

Bu bağlamda Herder'in insanlık tarihi felsefesi kendi döneminde özellikle Kızılderililere ve Siyahilere karşı yapılan ırkçılığa karşı bir eleştiri niteliği taşır. Herder bu konuda da bir tarihçiden beklenen davranışı yapmış, mensubu olduğu Avrupa toplumunu ve Hıristiyan misyonerliğini eleştirmiştir. Herder Hıristiyan Avrupalıların silahlı koloniler ile Asya kıtasındaki Hindistan seferlerini şu cümleyle eleştirir: “Avrupalıların yaptığı şey, köleleştirmek, Hıristiyanlaştırmak ve imha etmekten ibaretti” (Herder, 2020: 409).

Herder *İdeen*'in 1784 tarihli ön sözünde de belirttiği gibi o insanlık tarihi yazımını her insan için ve özellikle insanlık tarihi okuru için aynı zamanda bir görev olarak da görür, bu görevin layıkıyla yapılması gerekir. İnsanlık tarihi sadece Avrupalıların ya da Hıristiyanlığın tarihi değil tüm insanlığın tarihidir. Bu düşünceyi benimsemiş olan Herder Avrupalıların kendi kültürlerini sömürgeler yoluyla dünyanın başka coğrafyalarındaki toplumlara dayatma, onlar üzerinde bir hegemonya kurma düşüncesini de şiddetle reddetmiştir. Bu bağlamda Herder'in insanlık tarihi felsefesi Avrupalı olmayan halkların “yalnızca betimlenmesiyle yetinmez, onların seslerinin duyulması gerektiğini belirtir” (Bernasconi, 2020: 122).

Bu bakımdan Herder bu düşüncesiyle öncelikle Avrupa merkezçiliğe daha sonra da Avrupa'da meydana gelen, Avrupacı bir tutum ile inşa edilen aydınlanma hareketinin birtakım ilkelerine karşı çıkmaktadır. Herder şimdiye kadar geleneksel olarak yazılan, tarih yazımının ve tarih biliminin esas konusuymuş gibi kabul edilen ve

sürdürülen tarihçiliğe de karşı çıkar. Onun tarih tezine göre artık tarih biliminin konusu bireylerin, kralların, hanedanların, meşhur komutanların, devlet adamlarının ve benzeri gibi ünlü insanların maceraları ve sömürüleri değil halkların ve toplumların hayatıdır (Berlin, 2013: 211).

Herder tarih biliminin veya tarihçilik faaliyetinin sadece askeri ve siyasi olaylara odaklanmasını eleştirir. Bu tutum tarih biliminin verimsiz kullanılması hatta toplumlar üzerinde olumsuz etkiler yapabilme tehlikesi taşır. Fakat Aydınlanma Dönemi'nin askeri ve siyasi otoriteleri tarih disiplininin kendi lehlerine yararlar sağlamak için ilgilenmişlerdir. Herder için ise tarih bundan daha büyük bir amaca hizmet eden bir faaliyet olmalıdır (Berlin, 2013: 211).

Dönemin hakim görüşü tarihi (siyasi-askeri) ve tarihçiliği toplumu motive eden, büyüleyen ve ahlaki açıdan eğiten bir disiplin ve faaliyet olarak görmektedir. Herder ise bu görüşü kabul etmez. Herder'e göre sırf merak ve önemli tarihsel olaylar karşısında büyülenme tarih yazıcılığına girişmek için geçerli ve yeterli bir sebep değildir. Anti-otoriter ve anti-militarist kişiliğinin yanı sıra tam anlamıyla bir hümanist olan Herder siyasi-askeri tarihin yöneldiği sözde büyük olayları insanlık adına utanç verici bulur. Bunlar; savaşlar, otoriter gücün tahakkümü ve imparatorlukların küçük uluslar üzerinde gerçekleştirdiği hukuksuz ve ahlaksız eylemlerdir (Forster, 2018: 243). Bu olayların ve eylemlerin tarihçiler tarafından kötücül ideolojilerin hizmetinde kullanılıp anlatılması ise toplum içinde ahlaksızlığın meşrulaştırılmasına sebep olacaktır.

Bunun dışında Herder bu minvalde yapılan tarihçiliğin geçmişi anlama, sebep-sonuç ilişkilerini sistemleştirme ve geleceği tahmin etme olarak görülmesine de şüphe ile bakmaktadır. Bu bağlamda geliştirilen tarihçilikten geleceği tahmin etmesinin yanı sıra geleceği kontrol etme arzusu da doğacaktır. Bu arzu tarihsel seyrin insan tarafından düzenlenebileceği fikrini ortaya çıkaracaktır ki bu iş tarihçilerin ya da güçlü otoritelerin değil yaratıcının görevidir. Herder bu aşama artık "tarihsel görme"nin değil tarihsel kehanetlerin başlayacağını söyler (Forster, 2018: 243-244).

Herder kendi döneminde yani 18. Yüzyıl Avrupa'sında çok güçlü bir şekilde yayılan ve geniş kitlelerce kabul gören Aydınlanma'nın tarih anlayışında da ironik bir durumun tespitini yapmaktadır. İnsanlık tarihini evreci bir anlayışla ve sürekli ilerleme fikriyle ele alan aydınlanma düşünürlerine göre Roma döneminin insanlığın olgunluk

dönemi olduğu anlayışı kabul görmektedir. Buna göre aydınlanmacıların içinde yaşadığı ve yüceltip övdüğü, gurur duyduğu dönem ise insanlığın yaşlılık dönemine tekabül etmektedir. Herder Aydınlanma Dönemi'nin aydınları tarafından insanlık adına yüce düşünceler ve ilkeler oluşturulduğunu, tartışıldığını, üstün bir insanlığın nasıl olması gerektiği üzerine konuşulduğunu fakat aynı esnada tüm bunların sadece lafta kaldığını, ahlaki olarak insanlığın yozlaşmaya başladığını görmektedir. Bunun en somut örneği ise Avrupalıların diğer kıtalara karşı izlediği sömürgeci politikalarıdır (Copleston, 1989: 208).

Dönemin Avrupa'sında bu tür politikaların üretilmesinin sebebi ise Avrupa'nın kendisini aydınlanmış olarak gördüğü için kendini dünyanın geri kalan kısmından üstün görmesidir. Bu fikir ile aydınlanmışlar kendilerinde başkalarına müdahale etme cüretlerini bulmaktadırlar. "Aydınlanmış Avrupa özgürlüğü ile övünmekte, ama sınıfın sınıfa görünmeyen köleliğinin üzerinden sessizce geçilmekte ve Avrupa'nın kötülükleri başka kıtalara aktarılmaktadır" (Copleston, 1989: 208).

Herder'in bir din adamı olarak mensubu olduğu Hıristiyanlık dininin birtakım kurumsal faaliyetlerini ve yine mensubu olduğu Avrupa toplumunun sömürgecilik faaliyetlerini eleştirmesi, halkların çeşitliliği üzerinden yapılabilecek bir üstünlük görüşünü komik bulması, onun ırkçı olmadığı somut kanıtlarıdır.

Herder Aydınlanma Dönemi Almanya'sında biri "en iyi öğretmeni" Kant, diğeri "akıl hocası" Hamann olmak üzere iki önemli figürün etkisindedir ve kariyerinin ilerleyen dönemlerinde de hocalarının hakkını teslim etmiştir. Kant Alman Aydınlanma hareketinin yani *aufklärung*'un deneysel ve rasyonalist en önemli düşünürü, Hamann ise Alman edebiyatında gelişen mistik ve romantik bir akım olarak *Sturm und Drang* (*fırtına ve coşku*)'ın önemli isimlerindedir. İki farklı görüşte insanlar olsa da Kant ağırlıklı olmak üzere her iki isim de Herder'in üzerinde ciddi etkiler yapmıştır. Herder'in gençlik dönemlerinde zihnine kazınan bu iki zıt denebilecek görüş onun ilerleyen zamanlardaki felsefi sisteminin de zaman zaman ikircikli ya da yer yer gri bırakılmış alanlarının olmasına sebep olmuştur (Beiser, 2020: 303-304).

Bu nedenle Herder aydınlanmayı da ya da tarihteki ilerleme düşüncesini veya tarihi olguların sebeplerini açıklarken ne sadece Tanrıyı ne de sadece saf materyalizm, ampirizm ya da rasyonalizmin argümanlarını kullanmıştır. Herder hocası Kant'ın

metafizik eleştirisinin bir benzerini tarihçiliğe, tarih yazımına, tarihi olguların ve vakıaların açıklanmasına ve anlamlandırılmasına getirmiştir. Herder'in tarihçiliği yeryüzünde olanları olduğu gibi ve gerektiği gibi kabul edip anlamak daha sonra anlama ile elde ettiği tarihsel bilgiyi Tanrısal inayet ile açıklamaktan ibaretti. Bu sayede Herder nihayetinde Tanrısal amaç ya da doğa eliyle gerçekleştirilen Tanrısal istenç düşüncesine uyum sağlayıp tutarlı bir şekilde açıklayabileceği her türlü rasyonalist, ampirist ya da materyalist fikri kabul etme ihtimalini barındırıyordu.

Bu noktada Herder hayatı boyunca Ansiklopedistlerin keskin ve acımasız bir eleştirmeni olmuş, fakat onların sosyal ve etik doktrinlerini dayandırdıkları bilimsel teorileri kabul etmiş, hatta alkışlamıştır. Bununla birlikte o, bu teorilerin yeni kurulan fizik veya biyoloji yasalarından çıkarılamayacağını düşünüyordu. Çünkü ona göre bunlar herhangi bir duyarlı gözlemcinin, toplumsal öz-bilincin başlangıcından beri insan deneyimi ve etkinliği için doğru olduğunu bildiği şeylerle açıkça çelişiyordu (Berlin, 2013: 210).

Herder bilimsel yönetime olan inancını her zaman canlı tutmuş fakat yaşamın ruhsuz, mekanik bir prensibe göre, rastgele oluşmuş doğa yasalarına göre işlediği fikrini kabul etmemiştir. Hamann'dan devraldığı, Tanrı'nın doğada ve tarihte her yerde birden aynı ayna bulunduğu düşüncesini "Hamann'ın yaptığı gibi İncil'e başvurarak değil, biyoloji, antropoloji ve tarihin olgularını araştırarak gerekçelendirmeye çalışıyordu" (Beiser, 2020: 310-311).

Bunun yanı sıra Herder'in toplumsal, kültürel ve politik bir eleştiri silahı olarak kurguladığı ve kullandığı tarihselciliğinden (Beiser, 2020: 329) çıkardığı ilkeler kendisine dönemin ve geçmişteki monarşilerin, devletlerin, kavimlerin, feodalitenin eleştirisini yapma imkanını da sağlamıştır. Herder'e göre yönetimler toplumsal bir varlık olan insanın ihtiyaçlarından doğmuş, doğa ise bu yönetim ihtiyacının ne şekilde tesis edilip işleyeceğini insan aklına bırakmıştır (Herder, 2020: 306-307).

Herder bu noktada üstü kapalı bir şekilde insan aklının tesis ettiği yönetim biçimlerinin genel olarak kusurlu olduğunu bildirir. Bunu yaparken de Rousseau'dan etkilendiği görülen miras geleneğini eleştirir. Bu bağlamda bir toplum kendisine adil, dürüst, bilge ve çalışkan bir yönetici ya da yöneticiler grubu seçebilir bu gayet doğal bir durumdur fakat bu grubun yetkilerinin tam anlamıyla onların çocuklarına

devredilmesini Herder yanlış hatta tehlikeli bulur. Bu konuya ilişkin Herder'in görüşleri kişiliğin ve karakter özelliklerinin de kan yoluyla aktarılmadığı görüşünü yansıtmaya açıısından önemlidir:

En hakkaniyetli ve en akıllı babanın oğlu olmak, burada bir sebep teşkil etmez. Bu hasletler, babadan tevarüs etmez, babayı şahsi özelliklerinden dolayı seçen halkın, oğlunu da bu anlamda mirasçı olarak tanınması, eşyanın doğasına yeterince uygun düşmeyebilir. ... Doğa, en değerli armağanlarını belli ailelere ve doğmamış birini doğmamış ötekilere üstün gören kana dayalı bir hukuka göre taksim etmez (Herder, 2020: 307).

İktidarın babadan oğula miras kalması aynı zamanda mülkiyetin de mirası anlamına gelmektedir. Fakat insanın doğal durumunda -bu durum Herder'e göre toplumun da doğal durumudur- insanın mülkiyetinin ve iktidarının meşruiyet kazanması için başvuracağı yer kendisinden başkası değildir. Bir toplumun sahip olduğu mülkünün garantisi ve meşruiyeti o toplumun iktidarındır. Şu halde mülkiyetini genişletmek isteyen toplumlar ya da daha kurumsal bir yapı olarak bakacak olursak devletler, başka toplumların, devletlerin, krallıkların iktidarını ele geçirmek isteyeceklerdir. Bu istek ise savaş durumunu gündeme getirmekte ve Herder'in de belirttiği üzere uygar Avrupa yönetim biçimlerini savaşa borçludur (Herder, 2020: 308).

Bu savaşlar hem Asya'dan gelen toplumlara karşı hem de Avrupa devletlerinin kendi içlerinde birbirlerine karşı yaptıkları savaşlardır. Herder'in genel felsefesine baktığımızda ise savaşlar her ne kadar olumsuz olaylar olsa da insanlık tarihinde bir gerçeklik olarak yerini almış, insan ihtiyaçlarının sonucunda ortaya çıkmış ve insanlığın seyrini etkilemiş bazen yıkıcı bazen de dolaylı olarak insanlık için itici bir motivasyon olmuştur. Yeryüzü halkları arasında yapılan savaşlar insanlar için utanç vericidir fakat Herder insanların bu hatalarına Tanrı tarafından mucizevi bir şekilde müdahale edilmediğini hatta aksine insanların bu hatalarının etkilerini sürdürmelerine izin verdiğini düşünmektedir. Bunun sebebi ise insanların kendi hatalarını kendilerinin fark etmesi ve bu hatalarını düzeltmeyi öğrenmeleridir (Herder, 2017: 27).

Herder'in şiddetle eleştirdiği bir diğer konu ise *Aufklärer*'lerin, otoritesini yurttaşlara ve diğer halklara dayattığı aydınlanmış despotizme verdiği desteklerdir. *Aufklärer*'ler Avrupa medeniyetinin değerlerini insanlığın en yüksek değerleri olarak görmekte ve bu değerlerin emperyalist devlet otoriteleri tarafından dünyanın diğer "ilkel" halklarına dayatılmasını, bu halkların kendi özgün kültür, gelenek, din ve

değerlerini terk edip Avrupa medeniyetinin değerlerinin zorla kabul ettirilmesini meşrulaştırmıştır (Beiser, 2021: 322).

Burada görüldüğü üzere Herder insanın kendi aklıyla ürettiği toplumsal, politik kurumların kusurlu olduğunun tespitini yapmış bu nedenle ütopyik denilebilecek ideal bir devletten ya da yönetim şeklinden bahsetmekten kaçınmış, “merkezileşmiş bir mutlaki yönetim karşısında yerellerin özerkliği/otonomisini savunmuştur (Beiser, 2021: 315). Avrupa’da Radikal Aydınlanma ya da Despotlaşmış Aydınlanma, aydınlanmamış dünyaya baktığında bu coğrafyalarda batıl inançtan, karanlıktan, barbarlıktan, yanlışlıklardan başka bir şey görmemekte; yeryüzünü kasvetli bir mekanizme mahkûm etmekte ve genç kuşaklar için gittikçe daha fazla bunaltıcı bir dünya resmi çizmekteydi (Hof, 2017: 227). Bu durumda böyle bir dünya anlayışına karşı çıkan, dünyanın gizemini, derinliğini ve farklı renklerini yeniden keşfetmeye girişen Herder’i tam anlamıyla bir cumhuriyetçi, radikal milliyetçi, sosyalist ya da demokrat olarak tanımlamak hatalı bir hüküm vermek olacaktır.

Herder’in milliyetçiliği tüm Dünya milletleri adına yapılan bir milliyetçiliktir. Aydınlanma’nın tektipleştirici merkezi otoritesini reddeder. Sadece Aydınlanmacıların değerli bulduğu kültürü ya da her türlü insani değerleri, faaliyeti değil tüm ulusların kültürünü ve değerlerini gözetir. Bu durum insanlık tarihi felsefesinin temel esasıdır.

Çünkü tüm insanlığı oluşturan halklar ve uluslar Tanrısal bir plana göre yaratılmış dev bir orkestrayı oluşturan, farklı görevleri olan enstrümanlar veya güzel bir armoninin farklı notalarıdır. Tek başına anlamsız ya da görece değersiz olarak görünse bile bütünü oluşturmak için gereklidir. İnsanlık tarihi de parça parça olarak ulusların tarihi değil tüm insanlığın ortak tarihidir. Tanrı tıpkı bir orkestra şefinin orkestrayı yönettiği gibi insanlığı da yönetmekte, her halk kendi imkanları dahilinde insanlık tarihindeki rolünü icra etmektedir (Sevim, 2008: 376-378).

Tarihe, insanlığa ve insanlık tarihine bu şekilde bir bakış açısı romantik bir düşüncenin ürünü olarak görülmektedir. Şair ve din adamı olan Herder’in de bu şekilde bir romantik düşünceyi benimsemiş hatta kurucu babalarından biri olmuş olması şaşırtıcı değildir. Ayrıca bu tarihselciliğin de işin içine girdiği bir düşünme biçimidir. Herder’e göre insanlık tarihini ıllkellikten medeniyete doğru bir akış olarak Aydınlanmanın otoriteleri ve tarih anlayışı birtakım noktaları göz ardı etmiştir. Bu

noktalar özellikle her dönemin ve her kültürün kendine has ağırlık noktaları ve idealleri olduğu gerçeğidir. Bu bağlamda farklılaşan her halkın ve her kültürün kendi idealleri ve amaçları doğrultusunda kendilerine has değer yargıları bulunmakta ve bunlar ancak o dönem içinde ve o imkanlar dahilinde anlam kazanmakta ve değerli görülmekteydi. (Berlin, 2013, 73-74 -b-).

Bu bakımdan 18. Yüzyıl Fransa'sından Orta Çağ Avrupa'sına ya da Antik Asya medeniyetlerine bakmak, 18. Yüzyılın değerler sistemiyle eskiyi veya farklı bir coğrafyayı anlamaya, açıklamaya ve yargılamaya çalışmak hatalı hükümler vermeye neden olacaktır. Bu bağlamda Aydınlanma'nın tüm insanlık adına cevap aradığı insan nedir, nasıl yaşmalıdır, doğru nedir, güzel – çirkin nedir? vb. gibi sorular romantik düşünce için sorun oluşturmaktadır.

Örneğin sanat ve edebiyat açısından bakacak olursak kendine özgü milli bilinci, ideali ve karakteri olan farklı halklar için tek bir genel geçer güzel ideası belirlemek ve bunu referans alarak tüm halkların sanatını ve edebiyatını değerlendirmek hatalı olacaktır. Bu örneği genişletmek diğer insani faaliyetlere yaymak mümkündür. Bu sayede Aydınlanmanın tüm insanlığa ve tüm halklara uygulamaya çalıştığı statükocu anlayış ciddiyetini kaybedecektir. Herder Aydınlanmanın bu klasik (antik) edebiyatın estetik anlayışını sabit otorite olarak aldığı yerde, karşı hamle olarak baskın klasik sanat anlayışının karşısına Orta Doğu'nun, Orta Çağ'ın, kuzeyli halkların edebiyatlarını ve Avrupalıların vahşi olarak adlandırdıkları, daha çok sözlü edebiyat geleneğine sahip olan Kızılderililerin ve Eskimoların halk şarkılarını çıkarmıştır (Sevim, 2008: 379).

3.2.3. İnsanlık Tarihi Felsefesi - Romantik Tarih

Herder'in insanlık tarihi felsefesi (*Ideen*)1784 yılında romantik bir ruh hali içerisinde yazılmaya başlanmıştır. Genel olarak romantizm akımının mensuplarında olduğu gibi Herder'in de genel kaygısı giderek dogmatikleşen rasyonalizmin ve ampirizmin dışına çıkarak dünyaya başka bir pencereden bakmak, onu bazen sezgisel bazen de mistik bir tavırla anlamaya, anlamlandırmaya çalışmak olmuştur. Özellikle Aydınlanma Dönemi'nde dinin toplum ve cemiyet içerisindeki etkisinin azalması, Tanrı'nın varlığına karşı duyulan şüphelerin artması, evrenin rastgele ya da ilahi güçten yoksun bir mekanizm ile işliyor olduğu fikrinin yayılması romantik cepheyi harekete

geçiren durumlardır. Günümüz Alman Filozofu Safranski bu durumu şu cümlelerle ifade eder:

Romantizm, sekülerleşmesiyle büyüsi bozulan dünyanın karşısına bir şeyler koymak isteyen, iki yüz yıldır sonu gelmek bilmeyen arayış hareketlerinden biridir. Romantizm daha başka birçok şey olmanın yanında, dinin estetik araçlarla devamıdır. Sanallığın itibarını benzersiz ölçüde yükseltme gücünü romantizme veren işte budur. Romantizm gerçeklik ilkesi karşısında zafer kazanır. Romantizm yolunu şaşırıp politika alanına girecek olursa, şiir için iyi, politika için kötü olur (Safranski, 2013: 11).

“Sekülerleşen dünya”nın yani dönemin aydınlanan Avrupa’sının, Aydınlanma’nın gerektirdiği bir takım katı prensipleri tarihe, tarih bilimine ve tarih felsefesine de uygulamaya çalışması tarih anlayışlarındaki yüzeyselliği ortaya çıkarmıştır. Tarihe ve tarihsel olgulara derinlemesine bakamamak, bir takım basma kalıp metodoloji ile tarihi açıklamaya çalışmak romantikler için yeterli ve tatmin edici olmamaktadır. Böyle bir anlayış ancak kendi ölçütleri ile değerlendirebildiği halkları, ulusları, dönemleri ve coğrafyaları kısmen açıklayabilmektedir. Dünyanın geri kalanı için ise herhangi bir değerlendirme yapmaktan aciz kalmaktadır. Bu durumda ise Aydınlanma’nın ortaya koyduğu tipik karakteristikli tarih görüşü tarih olaylarına hakkını verememekte, kendi dünyasının ölçütleri dışında kalanları anlayamamaktadır. Bu anlaşılmaçlık daha sonra yabancı olanlara karşı sevgisizliğin ortaya çıkmasına sebep olacaktır (Gökberk, 2019: 114).

Aydınlanma’nın kendisine yabancı gördüklerini ötekileştirmesinin aksine romantik anlayış tüm insanlığı aynı hedefe doğru ilerleyen bir birlik olarak tasavvur etmektedir. “Romantiklerin tarih anlayışı, sistematik temellere dayanmaktan çok, tarihe yöneltmiş bir estetik coşkunun ifadesi”dir (Özlem, 2018: 142). Herder ise *İdeen*’de bu estetik coşkuyla ve kendine has üslubuyla insanlık tarihini anlamlandırmaya ve açıklamaya çabalar. Herder *İdeen*’de insanlık tarihinin başlangıcını araştırırken eski yazılı metinleri ve sözlü geleneği, destanları, mitleri ve efsaneleri tamamen yok saymamakta akla uygun olarak gördüklerini kullanmakta ve bunlardan yararlanmaktadır.

Herder’in insanlık tarihi sadece bir tarih anlatısı, tarihsel olaylar çözümlemesi ya da bir tarih metafiziği değildir. Herder en önemli üç asli unsur olan doğa, insan ve tarihi; evren ve yeryüzü zemininde, birbiriyle bütünleşmiş bir ilişkiler ağı çerçevesinde

anlatmaktadır. *Ideen* bu özelliğiyle tarih literatüründe ciddi bir yeniliğin başlangıcına öncülük etmektedir. Bunun yanı sıra Herder dünyanın sadece somut olarak bize görüldüğü kadarını veya insan usamlamasının gösterebildiğini ve özünde dogmatik bilimin insanlığa sunabildiklerinden çok daha fazlasını bilmek istemektedir. Herder bu arzusunu 17 Mayıs 1769'da gemi yolculuğuna çıkmadan önce cemaatine şu sözlerle dile getirir: "Tek niyetim, Tanrımın dünyasını daha fazla yönüyle tanımaktır" (Akt: Safranski, 2013: 15).

Romantizm aynı zamanda Aydınlanma'nın barbar olarak gördüğü, karanlık olarak adlandırdığı ve dikkate değer görmediği için kayıtsız kaldığı eski çağların ve eski toplumların da peşine düşmüştür. Romantik tarihin/tarihçilerin ilkesel olarak üzerinde durdukları prensipler bu eski ya da karanlık dönemlerin aydınlatılmasını gerekli kılmıştır. Çünkü bu bir nevi insanlığın köken araştırmasıdır ve her ne kadar ilkel veya barbar olsa da insan türünün tek bir kaynaktan geldiği kabul edildiği için bu araştırma insan doğasını anlamak için gereklidir. Bu bağlamda Collingwood tarihsel düşüncede daha fazla ilerleme kaydedilebilmesi iki şeyin gerekli olduğunu ifade eder:

İlkin, Aydınlanma'nın aydınlanmamış ya da barbar olarak gördüğü ve karanlıkta bıraktığı geçmiş çağların daha duygudaş bir biçimde soruşturulmasıyla, tarihinin ufkunun genişletilmesi gerekiyordu; ikincileyin, tek biçimli ve değişmez bir şey olarak insan doğası anlayışına saldırılması gerekiyordu. Bu iki yöndeki ilk ilerlemeyi getiren Herder oldu (Collingwood, 2010: 138).

Herder'in bu romantizm konusunda Rousseau'dan etkilendiği malumdur. Fakat Herder Rousseau'yu tamamen kabul etmez. Rousseau'nun geçmiş çağlara, insanlığın doğa durumundaki mutlu zamanlarına duyduğu özlemi hatalı bulur. Çünkü tarihselci ilkeler gereği her dönem kendi şartlarına göre değerlendirilmelidir. Rousseau ise hiç görmediği, hiç bilmediği, neredeyse tamamen varsayım ve tahminlerle tasarlanmış çok eski bir dönemi övmekte ve yaşadıkları döneme üstün tutmaktadır (Safranski, 2013: 22-23). Bu tutum tüm tarihi ve tüm insanlığı tek bir kıstasla sınırlamaktan ibaret olacağı için hatalıdır.

Ideen Herder'in iyimser bir insanlık tarihi felsefesidir. Bu insanlık tarihini Herder şairane bir üslupla yazmıştır. Her ne olursa olsun, uluslar ve medeniyetler hatta o medeniyetlerin kültürleri tarih sahnesinde dönem dönem batıp çıksa da bazen ilerleyip bazen gerilese de sonuç olarak insanlık tarihi olumlu bir şekilde sonuçlanacaktır. Herder

insanlık tarihinin bu şekilde olumlu bir sonla bitmesini insanın akıl sahibi olmasıyla kanıtlamaktadır. İnsan akli her ne olursa olsun insanlığı o mutlu sona yani hümanite idealine ulaştıracaktır. Herder bu noktada insan aklını, kaynağı hakikat olan bir nehre benzetmektedir. Hakikatten beslenen bu akıl nehri tarihi seyri içinde ne kadar sapmalara, engellere ve kıvrımlara uğrasa da doğası gereği kendi doğru yolunu asla kaybetmeden akmaya devam edecektir (Herder, 2020: 536).

Herder'in insanlık tarihi içerisinde teolojik bir söylem olan "ilahi inayet" kavramını barındırır. Bu kavram romantik bir tarih görüşü için ciddi bir argümandır. Herder tarihe karamsar olarak bakanların ya da bütününe değil de sadece bir parçasına bakarak tarihi yorumlayanların tarihte ilahi inayeti göremediklerini belirtir. Bu yoksun bakış açısı ile tarihe bakanlar da tarihte ancak kaos ve yıkım göreceklerdir. Herder bu düşüncesini şöyle açıklar:

Tarihe nesnel bakan ve onda Tanrıyı kaybedip, ilahi inayetten şüphe edenin başına gelen musibetin sebebi, onun tarihe ya yüzeysel bakışıdır ya da ilahi inayeti kavrayamamış olmasıdır. Çünkü eğer o bunu, ilahi inayeti, her yerde önüne çıkan ve sadece şu ya da bu parçacık mahiyetindeki nihai amacına ulaşmak için insani hareketlerin akışını sürekli kesintiye uğratan bir müdahale olarak düşünüyorsa, o taktirde itiraf etmeliyim ki tarih böyle bir inayetin mezarıdır, ama her halükarda hakikatin en iyisinin mezarı (Herder, 2020: 544).

İnsanlık tarihi felsefesindeki bir diğer önemli konu ise insanın doğasını yeryüzünde gerçekleştirmesidir. Herder, insanlığın bunu ancak kültürü yaratıp geliştirerek ve kültür sayesinde yapabildiğini belirtir. Herder insanın kendini biçimlendirmesi ve yaşama ortamı olarak kültürü oluşturmasına *insanlığın teşviki* adını vermiştir (Safranski, 2013: 22).

İnsanlığın doğasının kendisini yeryüzünde gerçekleştirebilmesi ve tamamlaması tanrısal kurallara uygun olarak vuku bulmaktadır. Herder *Ideen*'in on beşinci kitabında bu kuralları, insanlık tarihiyle ilgili olarak on iki maddede sıralar. Bu kurallar aynı zamanda tarihin ve evrenin doğasıyla da ilgilidir. Bu kurallara göre:

Dünyada hayat bulması gereken, varlığa gelmesi gereken her şey hayat bulmuştur. Varlığa gelmek için belli dinamikleri (maksimum) yakalayamayan güçler ise birbirlerinden ayrılıp başka bir şekilde birbirlerine bağlanarak varlığa gelmeye olanak verecek bir yapıyı oluşturmaya çabalamışlardır.

Bu yapılardan birisi de insandır. Yaratılmışların tacı olarak temayüz eden insan hem bedeni hem de akli ile diğer tüm yapılardan farklılık arz etmektedir. İnsanda bir araya gelen sayısız güç doğanın düzenine ve kurallarına en uygun biçimdeki yapıyı ortaya çıkarmıştır. İnsanın yapısı tarih boyunca yeryüzünde karşılaşacağı her türlü duruma karşı hali hazırda verili güçlerle donatılmış olarak var olmuştur.

İnsan aklının yapısı; tanrısallığı, tanrısal inayeti, doğanın insicamını, yeryüzündeki çeşitli güçlerin birbirleriyle olan bağıni idrak edebilecek ve bunlara karşı tavır ve tutum takınacak, hareket edecek şekilde tasarlanmıştır.

İnsan akli insan türünün ve soyunun varlığını gelecek nesillere veya başka birisine borçlu olduğunu kavramıştır. Bu kavrayış sayesinde insan hem kendi ailesini, kavmini, klanını koruyup gözetmekte hem de türünün devamı için soyuna ve gelecek nesillere maddi-manevi kültür mirasını ve hayat tecrübesini aktarma refleksi göstermektedir.

İlahi inayetin insanoğluna temin ettiği akıl insanlık içerisinde ortaya çıkacak aşırılıkların ve fenalıkların da ıslah edilmesi için gereken yegane araçtır. Eğer toplumlar kendi içlerinde ortaya çıkan azgınlıkların, sapkınlıkların, çılgınlıkların ve adaletsizliklerin cezasını vermez ise bu durumda çocuklar ebeveynlerinin, halklar önderlerinin, gelecek nesiller ise geçmiş nesillerin cezasını ödemek zorunda kalacaktır.

Bu tanrısal kurallar Dünya sistemini ayakta tutmakta, var olan her türlü varlığa nüfuz etmiş tüm var olanların şeklini ve amacını belirlemiş durumdadır (Herder, 2020: 544-548).

Herder'in insanlık tarihinde görmemizi istediği tanrısal inayeti kendisinden önce dile getiren bir diğer kişi ise İtalyan hukukçu ve tarih felsefecisi Giambattista Vico (1668-1774) dur. Döngüsel tarih anlayışının önemli temsilcisi olan Vico eğitim hayatına bir Cizvit okulunda başlamış daha sonra Napoli Üniversitesi'nde retorik profesörlüğüne atanmıştır. İnsanlık tarihini en eski dönemlerden, karanlık çağlardan başlayarak ele aldığı ve kendi yeni bilimsel tarih metodunu kullanarak yazdığı *Yeni Bilim* kendisinden sonraki birçok tarih felsefesini etkilemiştir. Vico, Herder'in doğduğu yıl ölmüştür. Herder ise insanlık tarihi felsefesini Vico'dan sonra, Vico'nun başladığı yerin daha öncesinden başlayarak yazacaktır.

Fakat Isaiah Berlin' e göre Herder'in, Vico'nun tanrısal inayet fikrini detaylıca ele aldığı *Yeni Bilim* adlı eserini okuduğuna dair kesin bir kanıt bulunmamakla birlikte Herder'in Vico'dan haberdar olması büyük olasılıkla ihtimal dahilindedir (Önal, 2021: 180). Vico'nun *La Scienza Nuova (Yeni Bilim)* adlı eseri Herder'in *Ideen*'ine benzer şekilde, salt bir tarih felsefesinden ziyade tam anlamıyla bir insanlık tarihi felsefesi metnidir.

Günümüzdeki anlamıyla bilimsel bir insanlık tarihi yazmak olgusal kanıtlar ve kaynaklar bulmak Vico'nun yaşadığı dönem için çok zordur. Fakat yine de insanlığın ve insan tarihinin başlangıcı konusu her meraklı insanı meşgul etmiştir. Bununla birlikte zaman içinde tarih yazımı ve tarih felsefesi giderek daha bilimsel bir karakter kazanmıştır. Vico'nun *Yeni Bilim*'i tam adıyla *Ulusların Ortak Tabiatı Üzerine Yeni Bir Bilimin İlkeleri* bu süreçte önemli bir geçiş adımıdır.

Vico 18. yüzyılın ilk çeyreğinde, döneminin imkanlarıyla bize vahşi insanlığın nasıl medenileştiğini, uygarlıkları nasıl kurduğunu ve kültürün nasıl ortaya çıktığını geçtiği aşamaları tıpkı Herder'in yaptığı gibi fakat ondan yarım yüzyıl önce anlatmaya çalışmıştır. Bu tam anlamıyla insanlığın kökenini arayıştır. Vico bu ilkel kökenleri arayışında kaynak olarak tüm toplumlarda ortak özellik olarak gözlemlediği adet, gelenek ve görenekleri kullanır. Bunlar; din, evlilik (düğün töreni) ve defin (cenaze töreni) dir. Bu olgular her dönemde, her çağda toplumların gerçekleştirdiği toplumsal ritüellerdir. Bu ritüeller aynı zamanda tarih için olgusal kaynakları oluşturmaktadır. Vico döngüsel bir tarih anlayışı içinde bu toplumsal olguların kökenine gittikçe tarihi, dolayısıyla insanlık tarihini aydınlayabilecektir.

Vico yukarıda da bahsedilen üç tip insan davranışının (din, düğün, defin) her çağda ve her toplumda görüldüğü fikri ile bu tip olguları tarih içinde takip ederek ulusların tarih içindeki döngüsel hareketlerinin de bir resmini çizer.

Vico toplumsal adetler ve gelenekler üzerinden seyreden bir tarih araştırması yapmaktadır. Bu araştırmanın kökeninde ise insanlığın kültürel olgularının temelinde tanrısal inayeti bulacaktır (Vico, 2021: 173). Vico kendi Yeni Bilim'inin amacını şu sözlerle belirtir:

O halde bizim Bilimimiz, aynı anda insanlığın fikirlerinin, adetlerinin ve fiillerinin bir tarihi olmaktadır. İnsani tabiatın tarihinin ilkelerini bu üç ögeden çıkaracağız ve bunların şimdiye kadar çıkarılmayan evrensel tarihin ilkeleri olduğunu göstereceğiz (Vico, 2021: 190).

Vico'nun tarihi yapılandırırken yukarıdaki alıntıda bahsettiği üç ögeyi tarihi evrelere ayırarak açıklar. Bu evreler bütün uygarlıkların geçirdiği çocukluk, gençlik ve yaşlılık dönemleridir. Ayrıca bir uygarlık bu evrelerden geçerken aynı zamanda birbirinden karakteristik özellikleri ile ayrılan üç farklı çağı yaşamaktadır. Bunlar; tanrıların çağı, kahramanların çağı ve son olarak insanların çağı'dır. Tanrılar çağı genel olarak insanlığın, özelde de bir uygarlığın yaşadığı en ilkel çağdır. Bu çağda "insanlık tanrısal bir egemenlik altında yaşar ve tüm girişimlerinde fala ve kehanete başvurur" (Özlem, 2018: 294). Vico bu çağın insanını semavi bir dine sahip olmayan kendi tanrılarını kendilerinin yarattığı, görece ilkel sayılan anlamında Gentil olarak ifade eder.

Fakat yine de her toplum kendi kendine veya başka bir şekilde doğada bir tanrısal güç bulacaktır. Bu büyük gücün karşısında göstereceği korkma davranışı ise o toplumun sosyolojik ve ahlaki yapısını direkt olarak etkileyecektir. "Tanrılardan korkma, vahşiliğe giden bir özgürlüğü, görev bilincine indirgemenin tek güçlü vasıtasıdır." (Vico, 2021: 173). Bu nedenle Vico insanlığı ya da uygarlıkları şekillendiren ilk etmenin Tanrı fikri olduğunu bildirir. Bu anlayış Herder'in felsefesine de tam anlamıyla yerleşmiştir. Aksi takdirde sınırsız özgürlükteki bir vahşilik ortamında yaşamak toplum için bir kaostur.

Tanrı fikri görev bilinci ile toplumsal işleyişi düzenler, aile gibi önemli kavramların ortaya çıkıp varlığını devam ettirmesini sağlar. Toplum bu sayede kendi iç kurallarını, yasalarını oluşturur. Bu aşamadan sonra gelen çağ ise Kahramanlar Çağı'dır. Bu çağ uygarlıklarda krallıkların, aristokrasi vb gibi yönetim biçimlerinin ortaya çıktığı çağdır. Kişiler ön plandadır, toplumu oluşturan büyük kitleler genellikle küçük bir azınlığın tahakkümü altında yaşamlarını sürdürürler. Son olarak bir uygarlığı bekleyen çağ İnsanlık Çağı'dır. Bu çağda insan hakları bilinci ortaya çıkmakta, eşitlik ve özgürlük bilincinin olduğu cumhuriyetler inşa edilmektedir. "Tanrılar çağı teokratik, kahramanlar çağı mitolojik, insanlık çağı ise rasyoneldir." (Özlem, 2018: 295).

Vico bu üç çağ fikrini Yeni Bilim'in dördüncü kitabının başında Mısırlılardan alıp ulusların döngüsü fikrini tasarladığını bildirir. Bu döngünün vahşilikten medeniyete

doğru ilerleyiřini *Curso*, çöküşünü ise *Ricorso* olarak isimlendirir (Aysevener, 2021: 38).

Vico'ya göre uygarlıklar bu şekilde bir seyir izledikten sonra kaçınılmaz bir son olan çöküşü (*ricorso*) yaşayacaklardır. Bu çöküş bir uygarlığın insanlar çağında, medeniliğinin ve rasyonelliğın zirvesini yaşarken gerçekleşmektedir. Tüm kurumlar bu döngü içinde gelebilecekleri en son noktaya gelmişlerdir. Aşırı rasyonelleşme uygarlığı bir tür bozulmaya, yabancılaşmaya götürür. Bu aşamada uygarlık yeni bir barbarlık durumuna dönmeye başlar. Toplum kendini ve kurumlarını yeniden inşa ederek ve yeniden aynı çağlardan geçerek daha farklı bir insanlık çağına gelecektir. Collingwood keskin bir şekilde çizilmiş ve tarihte birçok istisnası görülen bu uygarlıkların döngüsü şemasının Vico tarafından da çok katı olduğunun farkında olduğunu söyler (Collingwood, 2010: 115).

Vico *Yeni Bilim*'inde "Tarih Felsefesi" kavramını hiç kullanmamıştır bu kavramı kendisinden hemen sonra "aydınlanmanın babası" olarak görülen Voltaire kullanacaktır ve *Yeni Bilim* Aydınlanma Dönemi'nin tarih felsefelerini önemli ölçüde etkilemiştir.

Herder'in *Ideen*'i Vico'nun *Yeni Bilimi* ile birtakım benzerlikler taşımakla birlikte ondan ayrıldığı noktalar da vardır. Bunlardan en önemlisi yapısal bağlamda Vico döngüsel bir sistem kurgulamışken Herder'in felsefesi ise *hümanite* ile son bulan çizgisel bir anlayışı kabul etmiştir. Vico'nun aksine Herder tarihi çağlara, dönemlere ayırmamıştır. Fakat iki isim de tarihe Tanrı'nın hükmettiğini ve tarihte bir tanrısal inayetin var olduğunu ifade etmektedir. Her iki filozofun da bir din adamı yönü olduğunu düşündüğümüzde bu tanrısal inayet fikrinin kendilerine Orta Çağ'dan sirayet ettiğini söyleyebiliriz.

Bunun yanı sıra her iki isim de geçmişte kalmış medeniyetleri ve kültürleri eserlerinde ele almış, bu eski uygarlıkların, kültürlerin, halkların unutulup gitmesini önlemek adına eserlerinde anlatmış, onlar hakkında bilgiler vermiştir. Bu tutumları iki isminde aynı zamanda birer tarihçi olduğunu göstermektedir.

3.2.4. Herder'in Yöntemine Kant'ın Eleştirisi

Immanuel Kant Immanuel Kant (1724-1804) yılında Königsberg'de tıpkı Herder gibi pietist bir ailede dünyaya gelmiştir. Kendisinden 20 yaş küçük olan Herder ile

dostlukları Herder'in 18 yaşındayken Königsberg Üniversitesi'ne kayıt yaptırıp (1942) üç sene boyunca kendisinden ders almasıyla başlamıştır. Bu dersleri Kant çok çalışkan ve parlak bir öğrenci olduğu için Herder'e ücretsiz olarak vermiştir. Fakat daha sonra 1785 yılında Kant'ın *Allgemeine Literaturzeitung* dergisinde ismini gizli tutarak¹² yayımladığı *Herder'in İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler'inin Eleştirisi* adlı makalesi ile araları bozulmuştur. Esasında Kant'ın sıkı bir takipçisi olan hatta Kant'ın varisi olabilecek kadar kendisine yakın bir öğrencisi olan Herder'in düşüncelerini Kant şekillendirmiş, Herder'in fikir dünyasına ilk tohumları Kant ekmiştir. Fakat Herder'in üç yıllık üniversite hayatı boyunca öğrencisi olduğu Kant “eleştirel” dönemin değil “eleştiri öncesi” dönemin Kant'ıdır. Herder Königsberg'den ayrılıp bir otodidakt şekilde kariyerine devam etmiş olsa da Kant uzun bir süre devam etmiş olan sessizliğinin ardından radikal bir değişimle “her şeyi kırıp döken” eleştirilerine başlamıştır. Kant'ın bu eleştirilerinden zamanında kendi elleriyle ektiği fikir tohumlarından çıkan “düşünceler” de payını almıştır. “Kant, Herder'in *Ideen*'i üzerine kaleme aldığı ve onu metafizik spekülasyonlar yapmakla suçladığı hasmane eleştirisinde, esasında kendisinin “eleştirel-öncesi” gölgesiyle kavga etmektedir” (Beiser, 2021: 306).

Herder'in tam da Königsberg'de Kant'ın öğrencisi olduğu dönemde Kant; evrensel tarih, doğa tarihi, gök cisimleri, Dünya'nın yörüngesi, Dünya'nın fiziksel yapısı ve benzeri gibi konular üzerine makaleler yazmakta ve dersler anlatmaktaydı. Herder'in ilk defa tanıştığı Kant'ın o zamanki amacı ise *Evrensel Doğa Tarihi ve Gök cisimler Kuramı* (1755) isimli makalesinde görülen “evrenin başlangıcına dair doğabilimsel bir teori geliştirmektir” (Beiser, 2021: 306). Herder de Kant'ın bu amacından ve evrensel bir doğa tarihi oluştururken Kant'ın izlediği kronolojik programdan esinlenerek *Ideen*'i yazmaya yerkürenin evrendeki yerinden ve diğer gezegenler/yıldızlar arasındaki konumundan başladığı görülmektedir. Kant *Evrensel Tarih*'te metafiziği geri plana çekerek dünyanın meydana gelişinin salt mekanik ilkeler üzerinden nasıl açıklanabileceğini göstermeye çalışmıştır (Kuehn, 2017: 87). Herder ise *Ideen*'de ağırlıklı olarak kendine has üslupla tasarladığı doğa analogilerini, Fransız

---

¹² Kant'ın eleştirisi Jena'da yeni kurulan bu dergide gelenek olduğu üzere isimsiz olarak yayımlanır fakat ikisinin de yakından tanıdığı bir isim olan Hamann bu eleştirinin Kant'a ait olduğunu Herder'e dergi yayımlanmadan önce bir mektup ile bildirmiş ve kendisini bu konuda ele vermemesini istemiştir. (Bkz. Kuehn, M. (2017), *Immanuel Kant* (2. Baskı), çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 293).

Aydınlanmacıları ve Ansiklopedistlerinden görüp benimsediği olgulara dayanan materyalist teorileri, İngiltere’de başlayıp zamanla Avrupa’ya yayılan ampirizmin deneysel yöntemlerini kullanmış fakat olup biten her şeyi tanrısal bir planın parçası olarak doğa eliyle işleyen bir süreç ile açıkladığı için Kant’ın eleştirisinden kurtulamamıştır.

Avrupa’da başlayan Aydınlanma akımı Almanya’ya gecikmeli olarak geldiğinde Herder henüz Kant’ın eleştiri öncesi döneminin etkisi altındaydı. Kant ise *İdeen*’in ilk bölümünü okuduğunda Voltaire yoluyla Almanya’da kök salan Aydınlanma’nın etkisi ile kafası şekillendirilmiş altmış yaşlarında birisidir (Collingwood, 2010: 147). Kant bu tarihlerde üniversitede dekan statüsünde bir hocadır. Herder ise daha sonra romantik düşüncenin kurucusu olacağı düşüncelerinin temellerini hazırlamaktadır. Bu bağlamda Kant’ın Herder’e olan sert eleştirinin nedeni daha açık şekilde anlaşılmaktadır.

Kant eleştirisine evrende, dünyada ve tarihte olan bitenleri Herder tarafından kendi özel düşünme tarzına ve kendisine göre uyarlamalar yaptığını kastederek onun anlayışının başka zihinler tarafından anlaşılama riski taşıdığını ve dolayısıyla *insanlık tarihi felsefesinin* de farklı anlaşıldığı sorununa değinerek başlar. Buradan anlaşılacak Kant’ın kafasında öğrencisi Herder’in yazdığından daha farklı bir *insanlık tarihi felsefesi* anlayışı vardır. Daha sonra Kant bu felsefeye Herder’in yaklaşımını ve bu yaklaşımda kullanılan metodolojiyi ve üslubu eleştirir:

Onun yaklaşımı, örnek verecek olursak, kavramların belirlenmesinde mantıksal bir doğruluğu/kesinliği ya da ilkelerin kullanımında itinalı ayrımları ve tutarlılığı değil, daha çok üstünkörü ve geniş bir görüş alanı ve benzerlikleri [analoji] keşfetmek için hazır bir yetenekle birlikte, bu benzerlikleri yararlı hale getirmek için yaratıcı bir hayal gücünü gerektirir (Kant, 2017: 49-a)

Kant’ın bahsettiği bu hayal gücüne örnek verilecek olursa bu yukarıda bahsedilen utanma duygusu örneği yerinde olacaktır. Utanma duygusundan kaynaklanan örtünme ile başlayıp gelişen ve insanlığın yeryüzüne yayılıp ona hükmetmesi ile devam eden süreç dünyaya, olgulara dair bir açıklamadır. Kant’ın utanmaya ilişkin görüşleri ise, ahlaki olmasının yanı sıra bireyin toplum içinde saygın bir konuma sahip olmak istemesi ile de alakalıdır:

Ayrıca insanın ahlaki bir varlık olarak gelişimi için ilk dürtü onun utanma duygusundan, tüm ahlaki toplumsallığın asıl temeli olan iyi davranışlarla (bir başka deyişle, hor görmeye [görölmeye] davetiye çıkaracak tüm şeyleri gizleyerek) diğerlerinde saygı uyandırma eğiliminden geldi (Kant, 2017: 86 -b).

Kant'ın utanma duygusuna dair bu açıklaması insanın kendi içinde olup biten bir nedensellikten kaynaklanmaktadır, Herder'in açıklamasında olduğu gibi nihai bir aşkınsal sebebi yoktur. Fakat yine de bu duygunun ortaya çıkıp gelişmesi toplum içinde daha karmaşık ilişkilerin ortaya çıkmasına öncülük edecektir. Metafizikten tamamen sıyrılmaya çalışan Kant insana dair bu türden davranışların kökenini ve sebebini yine dünya içinde, insanlar arasındaki ilişkilerin ve insanlığın kendine özgü olan bir rasyonaliteden çıktığını herhangi başka bir sebebin aranmaması gerektiğini savunurken Herder bu duruma Tanrısallığı ve hatta kendini kurgulayan edilgen bir doğayı da ekler (Herder, 2020: 24-25).

Herder yaratıcı hayal gücü sayesinde ve geniş bilgi dağarcığı yardımıyla doğal fenomenleri rahatlıkla kendi gizil metafiziksel düşüncesine uyarlayabilmektedir. Doğa olaylarını ve insanın ahlaki değerlerini birbiriyle bir iç dinamik ya da tanrısal bir gizil iç gücün vasıtasıyla açıklayabilmektedir. Tüm bunların yanı sıra Herder'in edebiyatçı ve şair kişiliği de kitabının genel olarak şairane bir dille yazılmasına olmasına neden olur. Bu dil birçok yerde adeta bir belagat ustası ve retorikçi tavırla ortaya çıkıp analogi ile kendini gösterdiğinde ise Kant gibi rasyonalistlerin eleştirilerine konu olmuştur. Bu durumu Safranski, Kant'tan yaptığı bir anekdot alıntısı ile şöyle ifade eder:

Herder, yaşamın gizemli hareketliliğine yanaşan bir dil arar, kavramlardan ziyade eğretilmeler. Birçok şey belirsiz bir ima, bir sezgi olarak kalır. Herder bazı çağdaşlarını, dilinin salınmaları ve çalkalanmalarıyla kendinden soğutacaktır. Örneğin Kant bir defasında Hamann'a alaycı bir alçakgönüllülükle, arkadaşı Herder'in neler düşündüğünü kendisine bir açıklamasını rica eder, *fakat mümkünse insanların diliyle ... çünkü ben zavallı insanoğlu, gören usun Tanrısal diline göre düzenlenmemişim. Bana bir şey sıradan kavramlarla mantıksal kurallara göre tane tane anlatılırsa, herhalde bunu kavrayabilirim* (Safranski, 2013: 18).

Herder'in hem şair oluşu hem de doğanın ve evrenin yapısındaki soyut bağların gizemli yapısına olan inancı nedeniyle dili ve üslubu da buna paralel olarak şekillenmiştir.

Herder Dünya'nın diğer gezegenler ile olan yapısal benzerliğinden yola çıkarak eğer varsa o gezegenlerin sakinlerinin de tıpkı insanlar gibi üstünde yaşadıkları

yerkürede yetkinleşip insanlar ile aynı amaca doğru hareket etme durumunda olduklarını dile getirir. Gezegenler boyutundaki bu analogi yerküre üzerinde bitkiler ve hayvanlara da rahatlıkla sirayet etmiştir. Herder çiçekler ve insanların üreme büyüme ve ölme süreçlerini açıklayarak insanları ve çiçekleri (bitkileri) analogi ile açıklar. Fakat bu açıklamalar Herder'in kendine has, kendi uyarılma biçimi ile olduğu için Kant, Herder'in bu analogik metodolojisini çözümleyemediğini belirtir: “Kendi amaçları doğrultusunda doğal tarihçilerin düşüncelerini kullandığından, burada yazarı takip edemiyoruz” (Kant, 2017: -b 53). Kant'ın eleştirisinin geneline baktığımızda O Herder'i doğa tarihçilerinden ve doğa bilimcilerinden edindiği bilimsel bilgileri alıp insanlar, bitkiler ve hayvanlar arasında analogiler kurarak insanlık adına hükümler vermesi nedeniyle eleştirir.

Kant'ın eleştirisindeki bir diğer nokta ise mükemmelleşmeye yani *hümaniteye* doğru giden varlığın yolculuğudur. Herder'in *Ideen*'de birinci kısmında bahsettiği yerküre üzerindeki tüm maddenin daha sonra bitkilerin ve hayvanların belli bir noktaya kadar gelişip durması ve artık zamanı geldiğinde insanın ortaya çıkması için ya da daha üstün yapıları hayvanların ortaya çıkması için düşük derecedeki varlıkların, bitkilerin ve mahlukatın yok olması ya da bir nevi kendini feda etmesi konusudur. Kant bu silsiledeki akıl yürütmeyi devam ettirerek ve Herder'in bizim gezegenimize benzer başka gezegenlerde de *hümanite* idealine ilerleyen kardeşlerimizin olabileceği varsayımına dayanarak dünya üzerindeki insan türünün de bir ara geçiş formu olabileceği düşüncesinin ortaya atılabileceğini dile getirir (Kant, 2017: 61-62, -a).

Kuehn'e göre Kant, Herder'in analogi yoluyla yapılan argümanlarını anlayamamıştır. Herder'in kurguladığı kendi kendini kuran, idare eden organik sistem fikri ampirik araştırma alanının dışındadır, hali hazırda yeryüzünde mevcut bulunan insan içinde her iki dünyayı da barındıran bir yapıya sahiptir. (Kuehn, 2017: 292-293).

Bu bir nevi beden-zihin ya da beden-ruh ayırımına benzeyen fakat Herder'in metafizikten kaçındığını belirtmesiyle başvuru salt ampirik yöntem ile de anlaşılacak bir düşüncedir. Bu bağlamda Kant'ın anlayışına göre Dünya gezegeni üzerinde *hümaniteye* doğru ilerleyen insan türünün bireyleri *hümaniteye* ulaşacak son tür değildir ya da türümüz bu yerküre üzerinde yeterli düzeye geldiğinde başka bir uygun gezegende yaşamaya ve idealine ilerlemeye devam edecektir. Fakat böyle bir

durumun şimdiye kadar yeryüzünde hiç şahit olunmadığını ya da böyle bir duruma doğadan yapılabilecek bir analogi ile yanıt verilemeyeceğinden Herder'in bu iddiasını olgusal delillerle destekleyemeyeceğini, bu düşüncesinin oldukça dogmatik bir metafizik olduğunu dile getirir (Kant, 2017: 63-a).

Öte yandan bu dünya içindeki tek bir döl yatağından meydana çıkmış ve giderek çeşitlenmiş varlığın gizil bir organik güç olan doğa ana (öğretici anne) tarafından yönlendiriliyor olmasını da Kant spekülatif felsefe olarak nitelendirir. Kant'a göre insan türünü hayvandan ayıran temel özelliklerinin, örneğin insanın dik yürüyebilmesine olanak veren kafa ve beyin yapısının doğa ana tarafından nasıl belirlendiğini ve düzenlendiğini ister fizyoloji bilimi yardımıyla isterse metafizik ile açıklamaya çalışmak insan aklının sınırlarının ötesine geçmek olur (Kant, 2017: 63-a).

Eleştirel dönemde insan aklına mümkün olduğunca en keskin sınırları çizmeye Kant için de bu kabul edilebilir bir şey değildir. Katı bir rasyonalist olan Kant'a göre historik bilgi aklın bilgisi olamaz, adına "historik bilgi" denilen şey ancak bizim "historik inanmalarımız" olabilir. Tarihsel olay ve olgularda sürekli aynı şekilde tekrar eden ve izlenimlerimize konu olan olaylar karşısında edindiğimiz tutum historik inanmalarımızı meydana getirmiştir ama bu inanmalarımız bize tarihsel ilke bilgilerine götüremezler (Özlem, 2018, 86). Fakat bununla birlikte Kant, Herder'i yakından izlemiş onun tarih felsefesinden etkilenmiştir. Kant'ın 1786 yılında yayınladığı *İnsanlık Tarihinin Tahmini Başlangıcı* adlı makalesinde Herder'in tarih felsefesine atfen yaptığı göndermelerden bunu açıkça görmek mümkündür.

Kant'ın tarih anlayışına göre insan, teorik akıl bilgisi ile salt historik bilgiye asla ulaşamaz, insan aklından tarihsel bir a priori bilginin çıkması olanaksızdır. Ayrıca tarihçilerin manipüle ederek aktardıkları "historik bilgi" tarihte işleyen bir ilkeyi bulabilmeye de olanak vermez bu nedenle Kant *theoria-historia* karşıtlığını savunur. Örneğin tarihteki ilerleme görüşü genellikle kısmen ya da tamamen kabul edilebilir bir görüştür. Bu bağlamda tarihteki "sürekli ilerleme" düşüncesi teorik bir alana ait iken Kant için teorik akıl tarihte böyle bir genel sürekli ilerleme niteliği saptayamayacağı için ilerleme konusu ancak pratik alanda incelenebilir. (Kant, 2017: 87-88-b).

Kant *Ideen*'i eleştirirken Herder'i de felsefe dünyasının içinde boğulduğu konuları işlemeye cesaret etmesinden ötürü tebrik eder. İnsanlık tarihini Aydınlanma

yüzyılında ampirist, materyalist ve rasyonalist felsefeler karşısında romantik bir üslupla yazma ve diğer aydınlanma ekolleri ile sentezleyebilme cüreti göstermek taktir edilecek bir girişimdir. Kant Herder'in üslubunu ve yöntemini eleştirirken ona bunu nasıl yapması gerektiğini ise şu şekilde dile getirir:

Bunu ipuçlarıyla değil, doğru kavramlarla; tahmine dayalı yasalarla değil, gözlemden elde edilen yasalarla; metafizikten ya da coşkulardan ilham alan bir hayal gücüyle değil, sınırsız amaçlara tahsis edildiğinde, onları elde etme yolunda çalışırken dikkat eden bir akılla yapmalıdır (Kant, 2017: 65-a).

Fakat Kant'ın salık verdiği bu öneriler insanlık tarihi felsefesine yönelik olarak her zaman ve her şartta kesin olarak kabul edilebilecek öneriler değildir. Bu noktada insanlık tarihi yazılırken ya da Herder'in yaptığı gibi anlamaya çalışılırken, çeşitli olasılıklar arasına en doğru olan olasılıkları tahmin etmeye; dönemin ve durumun şartlarını daha iyi kavrayabilmek için hayal etmeye ve yerkürenin olguları ile insan hayatının pratiklerini birbirine mantıklı bir şekilde pekiştirebilmek için düşüncenin sınırlarını genişletmeye ihtiyaç duyulacaktır. Nitekim Herder'i eleştirdikten hemen sonra kaleme aldığı *İnsanlık Tarihinin Tahmini Başlangıcı* bol miktarda tahmin, varsayım ve akıl ile desteklenmiş, hayal gücünden yararlanılarak kurgulanmış senaryolar içermektedir.

Kant *İnsanlık Tarihinin Tahmini Başlangıcı* adlı makalesinde tarihsel kayıtlarda bulunan boşlukları doldurmak için tahminde bulunma insiyatifini kullanmayı onaylar. Bu çaba tarihsel akış içindeki boşluklardan önce ya da sonra meydana gelen nedenlerin de haklı bir kesinlik duygusu ile keşfedilmesini sağlar. Bu durum yani tahminde bulunma faaliyeti insanlık tarihinin başlangıcı mevzubahis olduğunda ise artık hoş görülebilecek bir dereceye gelmiştir. Kant bu başlangıcın doğa ürünü olması halinde ise bunun tahmini yöntemlerle keşfedilebileceğinin olasılık dahilinde olduğunu belirtir ve insanlığın ereğine ulaşmasının en iyi yolu olarak insanlığın sadece bir *çifti* olarak başladığını hayal ettiği insanlığın başlangıcını (Kant, 2017: 81 -b) şu şekilde tahmin eder:

Böylece ben bu çifti, vahşi hayvanların saldırılarına karşı güvenli olan ve doğa tarafından her türlü besin aracının bol bol sağlandığı bir yere -deyim yerinde ise, sürekli ılıman iklimdeki bir *bahçeye* yerleştiriyorum; dahası onları tamamen ilkel doğa durumları içinde değil, kendi güçlerini ustaca kullanarak önemli bir ilerlene sağlamış olduktan hemen sonra hayal ediyorum;

zira, muhtemelen hatırı sayılır bir zaman aralığı kapsayacak bu uçurumu doldurmaya çabılıyor olsaydım, okuyucu çok fazla tahmin ve çok az olasılık bulacaktır (Kant, 2017: 82-83b).

Kant'ın Herder'i cesaretinden ötürü tebrik ettiği kısım burada ortaya çıkar. Kant insanlığı neredeyse medeni bir durumda, tutarlı kavramlar yardımıyla konuşabilen ve dolayısıyla düşünebilen bir seviyede tahmin etmeye başlayıp insanlığın bu durumu üzerinde özellikle etik alanında konuşmaktadır. Herder ise büyük bir cesaret örneği göstererek insanlığın çok daha ilkel durumunu hayal gücü ve tahminleri ile betimlemeye çalışmaktadır.

Kant için insanlık bu aşamadan sonra yeryüzündeki rotasını doğanın ona verdiği birtakım içgüdüler (hayatta kalma, üreyip türünün geleceğini koruma, rasyonelliğinin bir getirisi olarak ahlaki olmayı reddetme, gelecek kaygısı ile düzen kurma ve düzeni idame ettirme ve en üstün yaratılmış olduğunu fark etme) eşliğinde ve kendi akli ile çizecektir. Bu bağlamda Kant insanlığın yeryüzü üzerindeki ilerleyişinin ve var oluşunun sorumluluğunu bizzat insanın kendisine yükler (Kant, 2017: 100-b). Kant'ın bu düşüncesine bir örnek verecek olursak o, *Aydınlanma Nedir?* sorusuna verdiği yanıtta görüldüğü gibi *insanın kendi eliyle düşmüş olduğu karanlıktan kurtulması* yani kendi sorumsuzluğunun üstesinden yine kendisinin gelmesi hali örnek gösterilebilir. Herder ise *İdeen*'de yine kendi akli ile tarih sahnesinde seyreden insanlığa sanki her an doğa tarafından bir müdahale gelecekmiş hissi vermiştir.

SONUÇ

Tarih felsefeleri birçok farklı şekillerde tasarlansalar da üzerine inşa edildikleri temel esas insan ve insanın yeryüzündeki varoluş serüvenidir. Tarihin felsefesinin yapılabilmesi için öncelikle insanlığın geçmişinin yazılı-sözlü kaynakları, kültür bağlamında gelenek-göreneklere ya da maddi-manevi medeniyet öğelerinin incelenmesi gerekmektedir. İnsanlığı ve insanlığı oluşturan farklı kültürlerin, milletlerin, medeniyetlerin kültürleri, gelenek-göreneklere, maddi-manevi mirasları, yazılı ve sözlü kaynakları da tarihi süreç içinde zamanla değişmiş, gelişmiş, birikmiş, çoğalmış ya da yok olup gitmiştir. Bu bağlamda geçmişten geleceğe doğru seyreden insanlığın tarih ve tarih felsefesi anlayışları da her dönemde çağın dünya görüşüyle birlikte değişime uğramış, insan ya da insanlık kavramı tarih felsefelerinin içine daha fazla girmiştir.

Bu çalışmada Aydınlanma Dönemi'ne gelene kadar ve kısmen de Aydınlanma Dönemi'nde tarih felsefesinin ve tarih anlayışının nasıl değiştiği ve geliştiği Alman Filozof Johann Gottfried von Herder'in tarih felsefesi özelinde betimlenmeye çalışılmıştır. Tarih felsefesini öncelikle tarih bilincinin ortaya çıkmasıyla başlayan tarih yazıcılığı ve tarihsel metinler, materyaller vb. beslemektedir. Bunlar tarih felsefelerini besleyen maddi kaynaklardır. Öte yandan insanlığın kendi kendisi üzerine olan düşünceleri, yeryüzündeki geçmişini ve geleceğini, başlangıcını, kaderini ve akıbetini merak etmesi ise tarih felsefesinin manevi itici gücü olmuştur. Böylece tarih felsefesi ile insan felsefesinin iç içe geçmiş iki alan olduğu görülmektedir.

Tarihi yapan, yazan, oluşturan, tarihsel olguların sebebi olan unsur insandır. Farklı dönemlerde farklı tarih anlayışlarının ortaya çıkmasının sebebi ise insanlık tarihinde her dönemde değişen evren tasavvurlarıdır. Dönemin ya da belli bir coğrafyanın, medeniyetin evren üzerine oluşturulmuş tasavvurları tarih anlayışlarının da farklılaşmasına neden olmuştur. Buna göre neredeyse tamamen doğaya yönelmiş olan Antik Çağ'da doğal fenomenlerden esinlenerek döngüsel bir tarih anlayışı, Orta Çağ'da dinlerin etkisi ile mutlak bir sona (eskaton) doğru seyreden çizgisel tarih anlayışı, daha sonra modern dönemle birlikte birçok farklı tarih anlayışları ve dolayısıyla tarih felsefeleri ortaya çıkmıştır.

Herder'in tarih felsefesi ise Aydınlanma Dönemi'nin genel atmosferine paralel olarak özellikle insan faktörünün merkeze alınması bağlamında geliştirilmiş bir *insanlık tarihi*

felsefesidir. Herder'in insanlık tarihi felsefesi hem kendisinden önceki dönemlerin tarih anlayışlarından etkilenmiş ve beslenmiş hem de Aydınlanma ile ortaya çıkan tarih felsefelerinden yararlanılarak geliştirilmiştir. Aydınlanma Dönemi'nin en önemli konularından biri olan insanlığın sürekli ilerlemesi fikri tarih felsefesinin konusudur. “*Tarih Felsefesi*” terimi her ne kadar literatürde ilk defa Fransız Materyalist Filozof Voltaire tarafından kullanılmış olsa da hem Antik Dönem hem de Orta Çağ'da tarih felsefesi niteliğindeki metinlerine rastlanmaktadır. Herder'i özel kılan durum ise onun insanlık tarihi felsefesinin yazımı için ilk defa girişimde bulunan isim olmasıdır.

Aydınlanma döneminde tarih felsefesinin insanı ve insanlığı tanımadaki gücü iyice fark edilmiş, tarih felsefesi aracılığıyla geçmişin tecrübeleri sayesinde geleceğin muhtemel sorunları ve insanlığın ilerlemesinin önündeki engellerin aşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durum doğada olduğu gibi tarihte de bir takım yasalılığın olup olmadığı veya tarihin akışının rastgele ya da belirlenmiş olup olmadığı sorularını gündeme getirmiştir. Bu noktada Herder'in tarih felsefesi yeryüzündeki tarihsel olguları ampirist yöntemlerle incelemesi bakımından materyalist fakat bunların Tanrısal plan dahilinde bir amaca yönlendirilmiş olarak gerçekleştiğini savunması noktasında da metafizik olarak nitelendirilmiştir. Bunun sebebi ise Herder'in tarih felsefesinin ontolojik bir başlangıcının olmasıdır. Herder'in tarih felsefesi evrenin ve gezegenlerin oluşumu ve konumlandırılışı ile başlamaktadır. Bu denli geniş bir pencereden tarih felsefesi, insanlık tarihi felsefesi yapmak kaçınılmaz olarak metafizik alana geçmeyi gerektirmiştir. Aydınlanma'nın hâkim görüşleri ise bu şekilde cüretkâr ve metafiziksel karakteri olan tarih felsefesini eleştirmiştir.

On yedinci yüzyılın felsefi ve bilimsel mirasının üzerine inşa edilen Aydınlanma hareketi Avrupa'da ilk olarak İngiltere'de başlamış, on sekizinci yüzyılda zirvesine ulaşmış oradan Fransa'ya intikal etmiş ve en son Almanya'da yankılanmıştır. Bu zaman zarfında giderek güçlenen ve bununla birlikte dogmatikleşerek politik bir karaktere bürünen bu hareket sonuç olarak “aydınlanmış despotizm”in ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İngiliz ve Fransız Aydınlanmasının bir sentezi olarak fakat artık despotlaşmış, dogmatikleşmiş, aynı zamanda ruhsuz bir mekaniklik içinde üretilen dünya tasavvuruna sahip Aydınlanma ilk olarak Almanya'da püskürtülmüştür. Almanya'da bu şekildeki Aydınlanma hareketine karşı çıkan en önemli isimlerden biri de Herder'dir. Herder içinde yaşadığı dönemi her ne kadar insanlık tarihi açısından

önemli ve parlak bir dönem, insanlığın ilerlemesi hususunda atılmış ciddi bir adım olarak kabul etse de aydınlanmış Avrupa emperyalizminin dünyanın geri kalanına karşı takındığı küçümseyici ve sömürgeci tavrı ciddi şekilde eleştirmiştir. Herder'in bu tutumu onun tarih felsefesinden ve insan anlayışından ortaya çıkan düşüncelerinin zorunlu bir sonucudur. Yeryüzündeki kültürel çeşitliliği ve zenginliği, insanlığın bir bütün olarak peşinde olduğu *hümanite* ereğini, her ulusun, halkın ve kültürün kendi içinde barındırdığı kendine has özelliklerin tüm insanlık için gerekli ve değerli olduğunu savunan Herder'in aydınlanmış despotizmin dayattığı tektipleştirici değerlere karşı çıkması normaldir.

Herder'in *insanlık tarihi felsefesi* öncelikle tarihte ilk defa insanlık tarihinin felsefesinin yapılması bakımından bir ilktir. Bu bakımdan bu çalışmamızda, kendisine yöneltilen eleştirilere de bir cevap olması bakımından yaptığımız ilk tespitimiz Herder'in büyük bir cesaret örneği göstererek insanlık tarihini götürülebilecek en eskiye kadar götürüp kozmolojik bağlamdan başlatmasıdır. Herder'in erekselci doğa anlayışı çerçevesinde geliştirdiği tarih felsefesi aynı zamanda evrimci bir karaktere de sahiptir. Tarih, insanın yapıp etmeleriyle fakat tanrısal bir amaçla geliştirilmiş doğa planıyla oluşur. Bireylerin şahsi akılları ve istençleri özgür fakat tüm insanlığın ortak amacı ise belirlenmiş olarak *hümanite*dir. Bu durumda hem tarihsel olgular, tarihin olayları, hem de doğal olgular ister materyalist ister teolojik bağlamda ele alınıp tartışılabilir. Bu noktada Herder'in tarih ve insan felsefesine dair yaptığımız ikinci tespit ise Aydınlanma hareketinin kazandırdığı ılımlılıktan kaynaklanan açık görüşlülüktür. Herder yeryüzü üzerinde cereyan eden/etmiş olaylara ampirist hatta materyalist bir tutumla yaklaşmış, bu tutumla değerlendirmeye ve anlamaya çalışmıştır. Fakat onun ayırt edici özelliği birleştirici üslubudur, bu Herder'in kendine has özel bir yeteneğidir. Herder materyalist bir tutumla işlediği incelediği olguları kendi teolojisiyle dolayısıyla kendine has metafizik metoduyla temellendirdiği argümanlarıyla açıklar. Bunun en karakteristik örneği yukarıda verilen utanma duygusu ile insanlığın yönlendirilmesidir. Herder insandaki utanma duygusunu rasyonel bir şekilde ele almakta, ahlaki, fizyolojik, sosyolojik nedenlerini ve sonuçlarını bir ampirist gibi tartışmakta fakat nihai aşamada utanma duygusunun insanlığa doğa tarafından *hümanite* idealini gerçekleştirmek için verildiğini açıklamaktadır. Bu noktada bir din görevlisi kariyeri de olan Herder'i ampirist yöntemleri kendi teolojik yöntemini ortaya koyduğunu da görüyoruz. Onun bu

yöntemi aynı zamanda Fransız materyalizminden kaynaklanan deizm düşüncesini çürütmeye yönelik argümanları da barındırmaktadır.

Bütün halkları ve tarihin her döneminde ortaya çıkmış medeniyetleri ortak bir amaca yönelmiş olarak gören Herder'in tarih anlayışı bu bağlamda bütüncüdür. Her dönem birbirini izler hatta evrendeki tüm var olanların varlığı da yok oluşu da bir amaca hizmet eder. Bu amaç *hümanitenin* gerçekleştirilmesidir. Bu nokta Herder'in politik felsefesinin temellendirilmesine olanak sağlayan fikirleri oluşturur. Hümanite ideali çerçevesinde geliştirdiği tarih felsefesinde Herder yeryüzünde insan eliyle ve insan istenciyle oluşturulacak herhangi bir ideal yönetim şeklinin ya da devletin olmadığını örtük bir şekilde açıklar. Çünkü doğa sürekli devinip değişerek ve gelişerek hareket etmekte, her şey zamanla tarihsel seyir içinde farklılaşmaktadır. Fakat her ne kadar görünüşte değişimler gözlemlense de özünde amaç aynıdır ve her şey sabit bir tanrısal plana göre işlemektedir. Bu bağlamda Herder'in devlet kurumuna karşı olması onun anarşizm ile ilgili bir bağlantısı olduğunun değil ideal devletin yeryüzünde kurulamayacağına olan inancından kaynaklanmaktadır. Aydınlanmışlar ise bu sırada insanlık için her türlü kurumu idealize etmeye çalışmaktadır. Herder'e göre yeryüzündeki tek ideal, tarihin ve insanlığın da asli amacı olan *hümanite* idealidir. Bu bağlamda Herder'in düşüncesinden çıkartılacak bir başka sonuç ise yeryüzünde insan eliyle ve insan tarafından kurulan bütün sistemlerin, bütün insani kurumların kusurlu olacağıdır.

Bu sistemler ilk başlarda her ne kadar kusursuz gibi görünse de tarihin değiştirici ve hatta yok edici gücü onları yıkılmaya ve bozulmaya götürecektir. Herder'e göre tarihin bu yıkıcı, yok edici ya da en hafif tabirle söylemek gerekirse değiştirici gücü aslında insanlık için ya da dünya için olumsuz değil aksine olumlu, yıkıcı değil tam tersine evrimsel açıdan bir sonraki daha yüksek evreye geçiş için yapıcı ve gerekli bir kuvvettir. Aksi takdirde tarihte, yeryüzünün bir köşesinde değişmeden sabit kalan bir toplum veya medeniyet yok olmaya mahkumdur. Böyle bir medeniyetten ya da insanlıktan da onları *hümaniteye* götürecektir itici kuvvetlerin çıkması olanaksızdır. Herder'in bu düşüncesi bağlamında yeryüzünde insanlar arasında gerçekleşen her türlü doğal olay ve faaliyet, örneğin savaşlar, göçler, kültürlerin birleşmesi ya da ayrılması, medeniyetlerin karşılaşması ya da dağılması insanlığın gelişmesi ve ilerlemesi için gereklidir. Doğal olan ve hatta bizzat *doğa ana/öğretici* anne tarafından planlanan bu tür

olaylar ve faaliyetler insanlık adına her ne kadar olumsuzlarmış gibi görünseler de Herder için kabul edilebilirdir. Çünkü doğanın insana verdiği içgüdüler, duygular, akıl, özgür irade ve istenç tanrısal planın bir parçasıdır. İnsana doğa tarafından verilmiş hem fizyolojik hem de ussal nitelikleri onu yeryüzünün en üstün varlığı yapmış ve kendisini yaratan Tanrı'yı yeryüzünde temsil etmesini sağlamıştır. Fakat insanın bu niteliklerinden kaynaklanan özgür iradesi aç gözlü ve hırslı bir bünyede birleşen siyasi veya askeri vb. güç ile bir araya geldiğinde tarihte insanlık adına, *hümanite* adına trajik sonuçlar doğuran olaylara sebep olmuştur.

Bu durumun somut örnekleri on sekizinci yüzyıl Avrupa'sında Aydınlanma Döneminde görülmektedir. *Aufklärer*'ler (aydınlanmacılar, aydınlanmışlar) tarafından desteklenen sömürgeci emperyalist Avrupa devletleri diğer kıtalarda kendilerinden güçsüz ve barbar olarak gördükleri birçok halkı ve kültürü yozlaştırmış ya da yok etmiştir. Herder'e göre her halk her kültür rengarenk bir yapıya sahip olan insanlığın farklı bir rengini oluşturmakta ve *hümanite* idealine ilerleyişte küçük ya da büyük bir işlevi yerine getirmektedir. İnsani irade ile bu renklerin güçlü imparatorlar, krallar ve emperyalist devletler tarafından yok edilmesi insanlığın amacına ulaşmasındaki engellerdir. Fakat yine de Herder nihayetinde *hümanitenin* gerçekleşeceği fikrindedir, Herder bu konuda iyimserdir çünkü bu amaç Tanrı'nın amacıdır ve nihayete erecek, tamamlanacaktır.

Herder'in milliyetçilik anlayışını ise bu düşüncesi biçimlendirmiştir. Onun milliyetçiliği tüm dünya halklarını kapsayan bir halk milliyetçiliğidir. Çünkü tüm halklar tanrısal bir istenç ile belli bir amaç için yaratılmıştır. Bu amacın ya da planın, düzenin fark edilememesi insanların sorunudur. Bu planın daha iyi anlaşılabilmesi için Herder insanlık tarihi felsefesinin içinde bulunduğumuz bin yılın sonunda yazılmasını arzu eder. Böylece insanlık tarihine bakış daha geniş bir perspektif kazanmış olacak, tanrısal plan daha net şekilde görülebilecektir. Herder'in *İdeen*'in başında bu arzusunu dile getirirken milattan sonra ikinci bin yılın nasıl başlayacağını hayal ettiğini bilemiyoruz. Fakat onun iyimser felsefesini göz önünde bulundurursak dünyanın ve insanlığın kendisinin olduğundan daha iyi bir yerde olacağını düşündüğünü çıkartabiliriz.

Herder'in insanlık tarihi felsefesi güçlü bir hayal gücünden ve çok geniş bir perspektifin, tarihsel sürecin betimlenmesinden ve anlaşılmaya çalışılmasından ortaya çıkmıştır. Onun bu cürekâr düşünceleri hocası Kant'ın eleştirilerine hedef olmuş ve bu iki ismin uzun yıllarca süren dostluklarının bitmesine neden olmuştur. Kant, Herder'in tarih felsefesini büyük oradan tahmin, varsayım ve metafizik spekülasyonlar barındırmakla eleştirmiş fakat yine de böyle zorlu bir işe kalkışıp insanlık tarihinin felsefesini yazmaya giriştiği için onu cesaretinden ötürü tebrik etmiştir. Şimdi Herder'in yaptığı gibi tarihselci bir tutumla bu durumu anlamaya çalışacak olursak dönemin şartları göz önüne alındığında Herder'in elinde bulunan bilimsel imkanlarla, tahmine, varsayıma ya da metafiziğe başvurmadan evrenin ve insanlığın oluşumundan başlayan bir insanlık tarihi yazması olanaksızdır.

KAYNAKÇA

- Antognazza, M. R. (2013), Leibniz, (1. Baskı), çev. Orhan Düz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Aristoteles, (2020) Poetika, (8. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Aşkın, Zehragül vd., (2017), Tarih Felsefesinde Nedensellik Sorunsalı, (1. baskı), Çizgi Kitabevi, Konya.
- Augustinus, (2021) Tanrı Devleti, çev. Öncel Sencerman, (1. baskı), BilgeSu yayınları, Ankara.
- Aysevener, K., (2021) Tarih Felsefesi, (2. baskı), Say yayınları, İstanbul.
- Aytaç, G. (2011) Klasik Alman Dil Felsefesi Metinleri (1. baskı), Phoenix Yayınları, Ankara.
- Bıçak, A., (2019), Tarih Felsefesi, (2. baskı), Dergah Yayınları, İstanbul.
- Beiser, F. C. (2021), Aydınlanma, Devrim ve Romantizm, çev. Aslı Önal, (1. baskı), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Berlin, I. (2013), The Roots Of Romanticism, Princeton Universty Press, USA.
- Berlin, I. -b- (2013), Three Critics of the Englihtenmnet, Princeton Universty Press, USA.
- Bernasconi, R. (2020), Irk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede Irk ve Irkçılık, haz. Zeynep Direk, (6. baskı), Metis Yayınları, İstanbul.
- Brockdorff, B. C. V. (2021), Alman Aydınlanma Felsefesi, çev. Nuray Özyer, (1. Baskı), Hece Yayınları, Ankara.
- Cadıou, F., vd., (2018), Tarih Nasıl Yapılır? çev. Devrim Çetinkasap, (2. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Canatan, K. (2020), Tarih Felsefesi, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Carr, E. H. (2018), Tarih Nedir? çev. Misket Gizem Gürtürk, (22. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Cevizci, A. (2011), Felsefe Tarihi- Thales'ten Baudrillard'a (3. Baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, A. (2017), Aydınlanma Felsefesi, (1. Baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- Collingwood, R. G. (2010), Tarih Tasarımı, çev. Kurtuluş Dinçer, (2. baskı), Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- Comte, A. (1952), Pozitivizm İlmihali, çev. Peyami Erken, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Copleston, F. (1989), Aydınlanma, çev. Aziz Yardımlı, (1. baskı), İdea Yayınevi, İstanbul.
- Çiğdem, Ahmet. (1993), Aydınlanma Felsefesi, (1. Baskı), Ağaç Yayınları, İstanbul.
- Diderot / D'alembert (2000), Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü, (2. Baskı) çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dudley, W. (2021), Alman İdealizmini Anlamak, (1. Baskı), çev. Abdurrahman Nur, Küre Yayınları, İstanbul.
- Fichte, J. G. (2017), "Çağımızın Temel Karakteristikleri", çev. Güçlü Ateşoğlu, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, (4. Baskı), haz. Doğan Özlem-Güçlü Ateşoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Forster, M. N. (2004), HERDER- Philosophical Writings, Cambridge Universty Press.
- Forster, M. N. (2018), Herder's Philosophy, (1. baskı), Oxford University Press, Croydon.
- Gottlieb, A. (2021), Aydınlanma Rüyası: Modern Felsefenin Yükselişi, (1. Baskı), çev. Cansel Mavituna, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gökberk, M. (2017), "Johann Gotfried Herder'in İnsan Anlayışı", Yüzyılıımızda İnsan Felsefesi, (2. baskı), haz. İonna Kuçuradi, Türk Felsefe Kurumu, Ankara.
- Gökberk, M. (2019), Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları, (2. baskı), YapıKredi Yayınları, İstanbul.

- Gökberk, M. (2020), Felsefe Tarihi (33. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hegel, G. W. F. (2021), Felsefe Tarihi 3. Cilt Ortaçağ Felsefesi ve Modern Felsefe, (1. Baskı), çev. Doğan Barış Kılınc, Notabene Yayınları, İstanbul.
- Hegel, G. W. F. (2010), Tarih Felsefesi, (2. Baskı), çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul.
- Heimsoeth, H. (2018), Kant'ın Felsefesi, (8. baskı), çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Heine, Heinrich. (2017), Almanya'da Din ve Felsefenin Tarihi Üzerine, (1. Baskı), çev. Semih Uçar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Herodotos, (2020), Tarih, çev. Müntekim Ökmen, (18. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Herder, J. G. (2004), "Older Critical Forestlet", *HERDER Philosophical Writings*, çev. Micheal N. Forster, Cambridge University Press.
- Herder, J. G. (2004-a), "Another Philosophy and History For The Education of Mankind", *Another Philosophy of History And Selected Political Writings*, ed. Ioannis D. Evrigenis ve Daniel Pellerin, Hackett Publishing Company Indianapolis, Cambridge.
- Herder, J. G. (2004-b), "Of The Changes In The Taste Of The Nations Through The Ages" *Another Philosophy of History And Selected Political Writings*, ed. Ioannis D. Evrigenis ve Daniel Pellerin, Hackett Publishing Company Indianapolis, Cambridge.
- Herder, J. G. (2004-c), "How Philosophy Can Become More Universal and Useful for the Benefit of the People?" *HERDER Philosophical Writings*, ed. Micheal N. Forster, Cambridge University Press.
- Herder, J. G. (2006), "Is the Beauty of the Body a Herald of the Beauty of the Soul?", *Selected Writings on Aesthetics*, çev. ve ed. Gregory Moore, Princeton University Press, Oxford.
- Herder, J. G. (2011), "Dilin Kökeni Üzerine", çev. Gürsel Aytaç, *Klasik Alman Dil Felsefesi Metinleri* (1. baskı), Phoenix Yayınları, Ankara.

- Herder, J. G. (2017), “İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler”, çev. Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, (4. Baskı) haz. Doğan Özlem-Güçlü Ateşoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Herder, J. G. (2020), *Tarih Felsefesi*, çev. S. Battal Arsavi, (1. baskı), Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Herder, J. G. (2021), *Shakespeare Üzerine*, çev. Emre Gürel, (1. baskı), Beyoğlu Kitabevi, İstanbul.
- Hof, U. I. (2017), *Avrupa’da Aydınlanma*, (2. Baskı), çev. Şebnem Sunar, Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- İbn Haldun, (2020), *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, (2. baskı), Dergah Yayınları, İstanbul.
- Kabadayı, T. (2017), *Augustinus’tan Paul Weiss’a Tarih Felsefecileri*, (1. baskı), Bilgesu Yayınları, İstanbul.
- Kant, I. (2015), *Aydınlanma Nedir?* çev. Nejat Bozkurt, Remzi Yayınevi.
- Kant, I. (2017), “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, çev. Uluğ Nutku, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, (4. Baskı) haz. Doğan Özlem-Güçlü Ateşoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Kant, I. (2017-a), “Herder’in İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler’inin Eleştirisi”, çev. Yasemin Çına, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, (4. baskı) haz. Doğan Özlem-Güçlü Ateşoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Kant, I. (2017-b), “İnsanlık Tarihinin Tahmini Başlangıcı”, çev. Metin Bal ve Güçlü Ateşoğlu, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, (4. Baskı) haz. Doğan Özlem-Güçlü Ateşoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Kessler, G. (2011), *Tarih Felsefesi Meseleleri*, çev. Sabri F. Ülgener, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 4, Sayı 16, (s. 720-727), İnternet Sitesi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9181/114939> (Erişim Tarihi: 06.03.2022).

- Kuehn, M. (2017), Immanuel Kant (2. Baskı), çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Lessing, G. E. (2011), İnsan Soyunun Eğitimi, (1. Baskı), çev. Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul.
- Mengüşoğlu, T. (2017), İnsan Felsefesi, (2. baskı), Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Önal, S. (2021), “Vico ve Herder'in Tarih ve İnsaniyet (Humanite) Hakkındaki Fikirleri”, Beytulhikme An International Journal of Philosophy, Cilt.11, Sayı:1, ss:173-186. 10.18491/beytulhikme.1612
- Özlem, D., (2008), Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi, (2. baskı), Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Özlem, D., (2018), Tarih Felsefesi, (4. baskı), Notos Kitap, İstanbul.
- Öztürk, O. (2014), Folklor ve Mitoloji Sözlüğü, Phoneix Yayınları, Ankara.
- Rousseau, J. J. (2021), Dillerin Kökeni Üstüne Deneme, (12. basım), çev. Ömer Albayrak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Safranski, R. (2013), Romantik-Bir Alman Sorunsalı, (1. baskı), çev. Ali Nalbant, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Sevim, A. (2008), Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder, (1. baskı), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Shelling, F. W. J. (2017), “Tarih Kavramı”, çev. Ali Irgat, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, (4. Baskı), haz. Doğan Özlem-Güçlü Ateşoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Stael, M. D. (2017), Almanya Üzerine, (1. Baskı), çev. Hasan A. Karahasan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Simmel, G. (2010), Tarih Felsefesinin Problemleri, (2. Baskı), çev. Gürsel Aytaç, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- Şenel, A. (2006), Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi, (1. baskı), İmge Kitabevi, Ankara.

- Şulul, K., (2011), Kafiyece’de Tarih Usulü, (2. baskı), İnsan yayınları, İstanbul.
- Timuçin, A. (2008), Aydınlanma Nedir?, Bilim ve Gelecek Yayın Kolektifi, İstanbul.
- Togan, Z. V. (2021), Tarihte Usul, (3. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Toynbee, A. (1978), Tarih Bilinci, çev. Murat Belge, Bateş Yayınları, İstanbul.
- Turner, J. Vd., (2013), Sosyolojik Teorinin Oluşumu, (4. Baskı), çev. Ümit Tatlıcan, Sentez Yayınevi, Ankara.
- Uygur, N., (2012), Tarih Felsefesinin Yolu, Felsefe Arkivi 3.
- Uludağ, S. (2020), İbn Haldun, Mukaddime, (Önsöz), haz. Süleyman Uludağ, (2. baskı), Dergah Yayınları, İstanbul.
- Wein, H. (2019), Felsefi Antropoloji, (1. baskı), çev. İsmail Tunalı, Fol Kitap, Ankara.
- Vico, G. (2021), Yeni Bilim, (2. Baskı), çev. Sema Önal, Doğubatı yayınları, Ankara.

İnternet Siteleri:

<https://plato.stanford.edu/entries/herder/#LifeWork> (Erişim tarihi: 16.06.2022).